T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

AZERBAYCAN'DA UYGULANAN SOVYET POLİTİKALARINA KARŞI MEHMET EMİN RESULZADE'NİN FİKİRLERİ VE FAALİYETLERİ (1920-1955)

NURAY PORSUK

DR. ÖĞR. ÜYESİ ŞABAN CEM TUYSUZ

EDİRNE 2019

T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

.....TARİH..... ANABİLİM DALI

....YÜKSEK LİSANS.....PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nuray Parçak..... tarafından hazırlanan Metaçarid Uygulama Sayıl Politikalarına Karı Mehmet Emin Rauhat'ın Fikir ve Faaliyetleri (1910-55) Konulu **Yüksek Lisans** tezinin Sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 19-6 maddeleri uyarınca 11.06.2019 Çarşamba günü saat .....14:00..... 'da yapılmış olup, yüksek lisans tezinin *.....kabulüne..... **OYBİRLİĞİ/~~OYÇOKLUĞU~~** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Prof. Dr. Ömer Soner Hunkar	kabul	[signature]
Prof. Dr. Sebahattin Şimşir	Kabul	[signature]
Dr. Öğr. Üyesi E. Cem Duyuşt	kabul	[signature]

* Jüri üyelerinin, tezle ilgili kanaat açıklaması kısmında "Kabul Edilmesine/Reddine" seçeneklerinden birini tercih etmeleri gerekir.

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

Referans No	10256418
Yazar Adı / Soyadı	NURAY PORSUK
T.C.Kimlik No	60298160978
Telefon	5075286197
E-Posta	nurayporsuk@gmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	AZERBAYCAN'DA UYGULANAN SOVYET POLİTİKALARINA KARŞI MEHMET EMİN RESULZADE'NİN FİKİRLERİ VE FAALİYETLERİ(1920-1955)
Tezin Tercümesi	THE IDEAS AND ACTİVİTİES OF MEHMET EMİN RESULZADE AGAİNST SOVİET POLİCİES İN AZERBAİJAN (1920-1955)
Konu	Tarih = History
Üniversite	Trakya Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı	
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2019
Sayfa	111
Tez Danışmanları	DR. ÖĞR. ÜYESİ ŞABAN CEM TUYSUZ
Dizin Terimleri	
Önerilen Dizin Terimleri	

19.06.2019

İmza:.....

Tezin Adı : Azerbaycan'da Uygulanan Sovyet Politikalarına Karşı Mehmet Emin Resulzade'nin Fikirleri Ve Faaliyetleri (1920-1955)

Hazırlayan : Nuray PORSUK

ÖZET

Azerbaycan'da Çarlık Rusya'dan beri süre gelen baskı politikası Bolşevik devrimle de devam etmiştir. Başlangıçta gizli örgütlenen aydın kesim 1917 devrimiyle birlikte faaliyetlerini gün yüzüne çıkarmıştır. Azerbaycan halkının milli kimliğine dönüş çalışmaları Mehmet Emin Resulzade'nin kurduğu Müsavat Partisiyle birlikte siyasi bir kimlik kazanmıştır.

1917 ihtilali Azerbaycan'ın siyasi hayatında bir yükselme dönemi olmuş, aydınların faaliyetlerinin filiz verdiği ihtilal dönemi sonrası 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuş fakat devlet kısa ömürlü olmuştur. 1920 yılında XI. Kızıl ordunun Bakü'ye girmesiyle birlikte Azerbaycan halkı birçok bölgede direniş sergilemiş bu direnişler Bolşevik iktidar tarafından sürgünler ve idamlarla bastırılmıştır.

Devletin ilhakından sonra başta Resulzade ve Mirza Bala olmak üzere aydınların muhaceret hayatı başlamış, böylece Azerbaycan'daki direnişin fikri aşaması aydınlar tarafından basın yayın yoluyla yürütülmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bolşevik Devrim, Azerbaycan Cumhuriyeti, Müsavat Partisi, Mehmet Emin Resulzade.

Name of Thesis : The Ideas and Activities of Mehmet Emin Resulzade Against Soviet Policies in Azerbaijan (1920-1955)

Prepared by : Nuray PORSUK

ABSTRACT

The policy of oppression in Azerbaijan since the Tsarist Russia has continued with the Bolshevik Revolution. İnitially, the secretly organized intelligentsia unearthed its activities with the revolution of 1917. The efforts of the people Azerbaijan to return to their national identity have gained a political identity together with the Musavat Party founded by Mehmet Emin Resulzade.

The revolution of 1917 was a period of rise in the political life of Azerbaijan. İn 1918, this is the year in which the post-revolution activities took place, the Democratic Republic of Azerbaijan was established but the state was short-lived. İn 1920, when the 11th red army entered Baku, the Azerbaijani people showed resistance in many regions and the resistance was suppressed by the Bolshevik government with exiles and executions.

After the annexation of the state, especially Resulzade and Mirza Bala, started immigration life of intellectuals, thus the intellectual stage of the resistance in Azerbaijan was tried to be carried out by the intellectuals through the pres.

Key Words: Bolshevik Revolution, The Republic of Azerbaijan, Musavat Party, Mehmet Emin Resulzade.

ÖNSÖZ

Azerbaycan bulunduğu coğrafya itibariyle stratejik bir öneme sahiptir. Batı ile Doğu dünyası arasında bir sıçrama tahtası görevi üstlenmiş olan bölge, yer altı kaynaklarının zengin oluşu sebebiyle de tarih boyunca birçok istilaya maruz kalmıştır.

Bölge de hakim olan devlet kendi siyasi profilini bölge halkı üzerine empoze etmeye çalışmıştır. Biz bu çalışmamızda öncelikle bölge üzerinde hakimiyeti yüzyılları aşan Rusya Devleti üzerinde durduk. Çarlık Rusya'nın yıkılışından sonra bölge de meydana gelen Bolşevik İhtilali, Azerbaycan halkı ve aydınlarına bir umut, self-determinasyon hakkı söylemleri ise kurulması istenen Azerbaycan devletinin cesaretlendiricisi olmuştur. Başlangıçta gizli faaliyetlerde de bulunan Azerbaycan aydınları 1917 devrimi sonrası bu faaliyetlerini gün yüzüne çıkarma fırsatı bulmuşlardır. Bir toplumun iç durumunu öğrenmenin en iyi yolu o topluma öncülük eden aydın kesimin faaliyetlerini incelemekten geçmektedir. Toplumun neye ihtiyacı olduğu yürütülen faaliyetler ışığında analiz edilebilir. Çalışmada, Azerbaycan Cumhuriyetinin ilk devlet başkanı olan Mehmet Emin Resulzade'nin 1905 devriminden 1918'de devletin kurulma aşamasına kadar geçen süreçteki faaliyetleri ile 1920'de devletin ilhakı sonrası geçirdiği muhaceret hayatı, çıkardığı yayınlar ve ölümüne kadar olan dönem incelenmeye çalışılmıştır. Azerbaycan halkının milletleşme ve devletleşme sürecine ne gibi katkıları olduğu hususunda ki faaliyetleri konunun temelini oluşturmaktadır.

Resulzade, 1905-1907 Birinci Rus devrimi ile Azerbaycan halkının milli ihtiyaçlarının ve taleplerinin dile getirilmesinde öncülük etmiştir. Devrimden sonra artan baskılardan ötürü İstanbul'a gelmesiyle birlikte burada Türkçülük akımının etkisi altında kalarak Azerbaycan'ın milli kimliğinin temellenmesi ve özüne dönüş aşamalarında çalışmalar sergileyerek 1911'de Bakü'de Müsavat Partisini kurmuştur. Parti Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yolda özellikle de

1917 devrimi sonrası dönemde programı sayesinde halkın her kesimine ulaşmayı hedef alarak faaliyetlerini sürdürmüş, bu da 1918 yılında milli bir devletin oluşumuna temel hazırlamıştır.

İlk bölüm Lenin ve Stalin dönemi Azerbaycan'da uygulanan politikalara ve ikinci dünya savaşı sırasında Azerbaycan'ın içinde bulunduğu durum "Azerbaycan'da Siyasi Yapılanma Ve Bağımsızlık Sorunu Üzerine (1920-1955)" başlığı adı altında açıklanmaya çalışılacaktır.

İkinci bölüm çalışmanın temel kısmını oluşturmaktadır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetine giden yolda Müsavatçılık ideolojinin ve bu bağlamda Azerbaycan'da milli kimlik üzerine yeniden yapılanmada Resulzade'nin rolü üzerine durulmaya çalışılmıştır. Bu bölüm aynı zamanda tezin ana fikrini oluşturmaktadır.

Üçüncü bölüm devletin ilhakı sonrası Resulzade'nin muhaceret hayatında Azerbaycan'daki direnişe fikri olarak yol göstermek için yaptığı çalışmalar ve yayın faaliyetleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Son olarak genel değerlendirme yapılarak sonuca varılmıştır.

Konumun belirlenme aşamasında ve Azerbaycan'daki araştırmalarım sırasında bana yol gösterip beni yalnız bırakmayan değerli hocam Dr.Öğr.Üyesi Ülkü ÇALIŞKAN'a ve tezimin son aşamasında yardımlarını esirgemeyen sayın danışmanım Dr.Öğr.Üyesi Şaban Cem TUYSUZ'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Bu süreçte her zaman yanımda olup maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen annem Ayşegül PORSUK ve babam Celal PORSUK'a, kız kardeşlerim Seda PORSUK ve Menşure PORSUK'a sonsuz teşekkürlerimi sunar, ayrıca beni hiç yalnız bırakmayan değerli arkadaşlarım Aygezer ALİ, Ezgi SALKAYA ve M.Sedat TALAY'a da teşekkürü borç bilirim.

Nuray PORSUK

Edirne 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....i

ABSTRACT.....ii

ÖNSÖZ.....iii

İÇİNDEKİLER.....v

KISALTMALAR vii

GİRİŞ.....1

A. 1920 İşgali ve Sovyet Azerbaycan'ı 1

B. Bolşevizm ve Milliyetler Politikası 8

I. BÖLÜM

1. AZERBAYCAN'DA YAPILANMA VE BAĞIMSIZLIK SORUNU (1920-1955)

1.1. 1920- 1924 Lenin Dönemi Azerbaycan 17

1.2. 1922-1939 Yılları Stalin Dönemi Uygulamalar 22

1.3. İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan 31

II. BÖLÜM

2. MEHMET EMİN RESULZADE VE AZERBAYCAN CUMHURİYETİ

2.1. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin İlanı ve Milli Temeller.....39

2.1.1. Müsavatçılık İdeolojisi ve Mehmet Emin Resulzade.....43

2.1.2. Müsavat Partisi ve Siyasi Çalışmaları 48

2.2. Azerbaycan'ın İşgali ve Sovyet Karşıtı Ayaklanmalar 53

2.3. Azerbaycan'da Bağımsızlık Sorunu ve Müsavat Partisi Faaliyetleri 59

2.4. Milli Kimliğin Oluşturulması ve Mehmet Emin Resulzade'nin Görüşleri 63

2.4.1. Azerbaycan'da Dilde Millileşme Ve Alfabe Üzerine Çalışmalar..... 67

III. BÖLÜM

3.MEHMET EMİN RESULZADE'NİN MUHACERET HAYATI

3.1. Türkiye Muhacereti Öncesi Gelişmeler 75

3.2. Resulzade'nin Türkiye Muhacereti Devri 1920-1930.....77

3.2.1. Türkiye Muhacereti Sırasında Çıkarılan Yayınlar 78

3.2.2. Azerbaycan Fikir Hayatını etkileyen aydınlar 82

3.3. Mehmet Emin Resulzade'nin Avrupa Muhacereti (1931-1947) 85
3.3.1. Promete Dergisi ve Promete Hareketi 88
3.3.2. Kurtuluş ve İstiklal Gazeteleri 90
3.4. Mehmet Emin Resulzade ve 1947-1955 Türkiye Muhacereti 91
SONUÇ 93
KAYNAKÇA.....95

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı Geçen Eser
a.g.m. : Adı Geçen Makale
a.g.t. : Adı Geçen Tez
ADK : Azerbaycan Devrim Komitesi
AHC : Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AHKS : Azerbaycan Halk Komiserliği Sovyeti
AK(b)P : Azerbaycan Komünist Bolşevik Partisi
AMYK : Azerbaycan Merkezi Yürütme Kurulu
ASSC : Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
C. : Cilt
Çev. : Çeviren
GDK : Geçici Devrim Komitesi
HEK : Halk Eğitim Komitesi
KBK : Kafkasya Bağımsızlık Komitesi
KP : Komünist Parti
NEP : Yeni Ekonomi Politikası
s. : Sayfa
S. : Sayı
TAMMMP : Türk Ademî Merkeziyet Milli Müsavat Partisi

GİRİŞ

A. 1920 İşgali ve Sovyet Azerbaycan'ı

Çarlık Rusya'nın giderek güç kaybetmesi ve ülke içindeki çatışmaların baş vermesiyle birlikte 1917'de gerçekleşen Bolşevik İhtilalinin getirisi olarak, Rusya toprakları üzerindeki milletler kendi geleceklerini belirleme yoluna gittiler.

1917 yılının son dönemleri Azerbaycan siyasi yaşamında bir yükseliş dönemi olmuştur. Ulusal bağımsızlıkta 3 konuda eğilim gösterilmişti; milli demokratlar, sosyalistler ve İslamcılar. Özelikle milli demokratlar Azerbaycan'ın yeniden yapılanmasını "milli devlet" anlayışında görüyorlardı[1]. 1917 inkılâbı ezilmiş sınıflara hürriyet, mahkûm milletlere de muhtariyet verecektir. Bu vaat üzerine Bakü'de ilk defa 15 Nisan'da "kurultay" adı altında "Kafkasya Müslüman Kongresi" toplanacaktı. Kurultayda ana konu yeni oluşum içinde olan Rusya'nın yönetim şekli olmuştur[2]. Kurucu mecliste konu ile ilgili tartışmalar Türkçüler, İslamcılar ve Sosyalist gruplar arasında geçmiştir. Federasyon esasını savunan Türkçü gruplar "mahalli muhtariyet" esasını, karşıt grubu temsil eden İslamcılar ve Sosyalistler ise "medeni muhtariyeti" desteklemiştir. Gerçekleşen kurultayda Rusya'nın milli ve mahalli muhtariyetler üzerine kurulu halk cumhuriyeti olması istenmiştir[3]. Bu istek Rusya topraklarında yaşayan Müslüman halkın inkılâptan beklentilerini açıkça ortaya koymuştur.

---

[1] Nesiman Yaqublu, *Azerbaycan Milli İstiklal Mübarezesi Ve Mehmet Emin Resulzade,* Bakü 2001, s. 44.

[2] Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti,* (Haz.Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Mehmet Emin Resulzade Yayın Merkezi, İstanbul 199s. 29.

[3] a.g.e., s. 30.

Şubat 1917 ihtilalinin neticesinde Çarlık yönetimi son bulmuş bölgede oluşan otorite boşluğundan faydalanan Gürcüler Güney Kafkasya'da baskılarını arttırmışlardır. Ve Gürcü sosyalistler ihtilalin vaatlerini ve Rusya'nın federal yapıda bir cumhuriyet olarak kurulacağı görüşünü benimsemiştirler. Gürcü Ermeni ve Azerbaycanlı aydınlar arasında sosyalizmin yanı sıra milliyetçi fikirler de iyiden iyiye kendini hissettirmeye başlamıştır. 25 Ekim'de Bolşevikler iktidarı ele geçirdiler. Daha sonrasında 15-28 Kasım tarihleri arasında Kafkasya'da, Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan temsilcilerinin yer aldığı "Mavera-yı Kafkas Konfederasyonu" oluşturuldu. Konfederasyon içinde bulunan ülkeler kendi bölgelerinde bağımsız olacaklardı[4]. Bölgede bulunan bu üç devletin Çarlık döneminden husumetleri ortadaydı belli bir anlaşma sağlanamıyordu. Çoğu zaman zıt hareket etmişlerdir. Nitekim beklenen oldu ve Gürcistan ayrıldığını bildirerek bağımsızlığını ilan etti. Bunun üzerine Azerbaycanlı temsilciler toplanarak Milli Şura ilan ettiler ve Müsavat Partisi lideri Mehmet Emin Resulzade başkan seçilerek 28 Mayıs 1918'de Tiflis'te Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti[5].

Bolşevik yöneticiler Azerbaycan hariç diğer ülkelerin bağımsızlıklarını tanımışlardı. 27 Ağustos 1918 tarihinde imzalanan Brest Litovsk anlaşmasının koşullarına ek olarak Almanya Gürcistan'ı tanıyacak fakat buna karşılık Azerbaycan ile Türkiye'nin yakınlaşmasını engelleyecekti. Bu sayede Bakü petrollerinden payını alacaktı[6]. Amaç olası bir Türkiye tehdidini ortadan kaldırmaktı. Bağımsız Azerbaycan uzun ömürlü olmadı. Çünkü Çarlık Rusya'dan beri Kafkasya petrolünün ana dayanak noktası Bakü idi. Bolşevik iktidarda durumun farkındaydı Bakü petrolü olmadan Rusya'nın ekonomik gücü kayba uğrayacaktı. Bunu engellemek için 27 Nisan 1920 tarihinde XI. Kızıl Ordu Bakü'yü ve Azerbaycan'ı işgal etti[7]. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Cumhuriyetine son verildi. Geçici Devrim Komitesi (GDK)

[4] Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi,* IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s.19.
[5] a.g.e., s.20.
[6] Giorgi Mamulia-Ramiz Abutalıbov, *Ateş Ülkesi Özgürlük Ve Bağımsızlık Savaşında,* Teas Yayınları, İstanbul 2017, s.16.
[7] Musa Qasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s.32.

aynı gün gerçekleştirdiği oturumda Neriman Nerimanov başta olmak üzere "Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyetini" oluşturdu. Komünist parti dışındaki tüm partiler ilhak edildi. Faaliyetleri yasaklandı. Milli devletçi fikirlerde olanlara karşı terör eylemleri ve tutuklamalar gerçekleştirildi[8].

Bakü'nün işgalinden sonra Müsavat Partisi üyeleri öncülüğünde Azerbaycan topraklarında bölge bazında isyan ocakları ve bu ocakları yöneten kurtuluş komiteleri kurulmaya başlandı. Bu süreç Azerbaycan halkının Bolşevizm karşıtı Gence ayaklanmasından sonra daha da artmıştır[9]. İşgalin sonrasında Azerbaycan'daki yeni politik düzen toplumsal yapıyı kötü etkilemiştir. İlk ve orta dereceli okullarda Sovyet hâkimiyetine karşı halk bilinçlendirilmeye çalışılmıştır. Her açıdan bilinçli ve güçlü propaganda yapabilmek için bilinçlendirme çalışmaları yürütülüyor, gizli örgütler ve siyasi kurslar açılıyordu. Bolşevik hükümet bu çalışmaların önünü almak için dikkatli adımlar atmaya başlamıştır[10]. Bağımsızlığına son verilen halk kızıl işgale karşı propaganda faaliyetlerini isyanlara dönüştürerek devam ettirmişlerdir. Sadece 1920-1923 yılları arasında Azerbaycan coğrafyasında 53 tane Sovyet karşıtı ayaklanma gerçekleşmiştir[11]. İşgale karşı en büyük direniş Gence'de yaşanmıştır. Azerbaycan'ın önde gelen aydınları, siyasileri ve askerleri burada bir araya gelmiştir. 25 Mayıs 1920'de Cihangir Bey Kazımbeyli, Mirza Mehmet Kaçar, Samet Bey Refibeyli, Hüseyinkulu Han Hoyski gibi isimleri teşkilatlanması üzerine Gence'de büyük isyan başlamıştır[12]. İsyanın başlamasını doğuda komünizmin yayılmasının önünde bir engel olarak gören hükümet bölgeye ardı sıra asker göndermeye başlamıştır. Aynı zamanda bölgeye daha önce yerleştirilmiş olan Ruslar ve Ermenilerinde yardımı alınmıştır. İsyanı bastırmak için bölgede büyük kıyım gerçekleşmiştir[13]. Ayaklanmanın sonuçları ağır olmuş ve isyan bastırılmıştır. Şehrin teslim alınmasının yanı sıra, pazar yerleri ve evler yağmalanmış halk şehri terk

[8] Vasif Qafarov, *Türkiye Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi 1917-1922,* Teas Yayınları, İstanbul 2018, s. 341.
[9] Giorgi Mamulia-Ramiz Abutalıbov, *a.g.e.,* s. 21
[10] Nesiman Yaqublu, *Azerbaycan Legionerleri,* Bakü 2005, s. 13.
[11] Musa Qasımlı, *a.g.e.,* s. 95.
[12] Anar Turan-Ceyhun Bayramlı, *17 Yıllık Mücadele: Azerbaycan'da Sovyet İşgaline Karşı Milli Mukavemet Harekatı 1920-1937*, QHT Yayınları, Bakü 2016, s. 25.
[13] a.g.e., s. 26.

etmeye başlamıştır. Ardından kitlesel tutuklamalar ve infazlar başlamıştır. Çeka[14] durmadan çalışıp komünist yönetim için zararlı olabileceğini düşündüğü kişileri, milliyetçilik yapmakla ve devrim karşıtı olmakla suçlayarak tutuklamıştır. Azerbaycan'da Çeka tarafından tutuklananlar, Çeka zindanlarına, Nargin Adasına, Gence hapishanesine, Ural ve Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir[15]. Direnişin yöneticilerinin bir kısmı kurşuna dizilirken diğer bir kısmı ise Türkiye'ye kaçmıştır[16]. Ülkenin bağımsızlığının devamı uğruna atılan adımlar da isyanlar gibi sonuçsuz kalmıştır. Azerbaycan'ın ardından Bolşevikler 25 Kasım 1920'de Ermenistan'ı, 25 Şubat 1921'de ise Gürcistan'ı istila etmişlerdir. Kafkasya'da yeniden Moskova merkezli oluşumların gerçekleşmesi öngörüldü. Ve Stalin'in öne sürdüğü tezlere binaen "*Mavera-yı Kafkas Cumhuriyetleri bağımsızlıklarından vazgeçerek birleşik bir federasyon vücuda getirmeli ve Sovyet Müttefik Cumhuriyetini oluşturmalıydı*"[17]. Nihayetinde 1922 yılında Mavera-yı Kafkas Cumhuriyetleri tüm karşı çıkışlarına rağmen Rusya, Ukrayna ve Belarus ile birlikte Sovyet Cumhuriyetini oluşturmuşlardır.

Sovyet yönetiminin Azerbaycan'a geldiği dönemde halk, dini ve milli duygular bakımından güçlü bir hat çizmiştir. Bu iki inançsal bakış o dönem birbirinden pek fazla ayırt edilebilir durumda değildir. Ülkede farklı etnik gruplardan Müslüman kimliğe mensup insanların olmasına karşın resmi dairelerde ve evraklarda Türkçe kullanılma zorunluluğu talebinde bulunulmuş olması, İslami söylemlere karşı milliyetçi bir tavır içinde olduklarını göstermektedir. Dönem aydınlarının gerçekleşen direnişlerde öldürülmesi bu kültürel bakışın bir dönem sekteye uğramasına sebep olmuştur[18]. Kurulan yeni rejim de Azerbaycan halkının milli ve kültürel değerleri göz ardı edilmiştir. Çarlık mirası olarak devam ettirilen dil ve din

[14] **Çeka:** Sovyetler Birliğinin gizli polis teşkilatıdır. İhtilal karşıtı olanlarla mücadele edilmek üzere kurulmuş, 1922 yılında ismi GPU (devlet siyasi idaresi) olarak değiştirilerek iç işleri komiserliğine bağlanmıştır.

[15] Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, *Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü,* İstanbul Üniversitesi İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 44.

[16] Musa Qasımlı, *a.g.e.,* s. 101.

[17] Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti..*, s. 104.

[18] Behram Hasanov, *Azerbaycan'da Din: Sovyetlerden Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümleri,* İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s. 87.

politikaları bunun açık göstergesidir. 1920 işgali sonrası ele geçirilen Azerbaycan'da Azerbaycan Geçici Devrim Komitesi (AGDK) kurulması kararlaştırılmış, komite başkanlığına Neriman Nerimanov getirilmiştir. 1921 yılında ise komite, Azerbaycan Merkezi Yürütme Komitesine (AMYK) dönüştürülmüş ve 1937'ye kadar yüksek yasama kurumu olarak görev yapmıştır. Ve bu yıldan sonra Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ASSC) anayasasının kabulü ile birlikte ASSC'nin Âli Sovyet'ine dönüşmüştür. Ve böylece Âli Sovyet tek parti üzerine kurulmuş oldu. AMYK 1920 yılında ASSC Halk Komiserleri Sovyet'ini (1920-1946) oluşturmuş ve kendisine sorumlu kılmıştır. Kurumun adı 1946'dan sonra ASSC Bakanlar Kurulu olarak adlandırılacaktır[19]. Bu durum yeni rejimin getirisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, sosyal ve dini ayrıcalıklar devrim öncesi vaat edilenin tersine ortadan kaldırılmış, okullarda verilen dini eğitim ve ibadet etme yasaklanmıştır[20]. İktidarı ele geçirdikten sonra her türlü dini inanç yasaklanmış ve kurulan *"Allahsızlar Cemiyeti"* ile ateizm politikasının yayılmasını sağlamışlardır[21].

Bunların yanı sıra yeni oluşturulan Sovyet Azerbaycan'ında Komitenin kararıyla milli ve sosyal hayatta kullanılan unvanlar da kaldırılmıştır. Milli kimliğinden yoksun bir Sovyet Azerbaycan'ı oluşturma faaliyetleri sorunsuz işlemiştir. Ruslaştırma faaliyetinin diğer bir can alıcı noktası ise milli dil hususundaki tahribatıdır. Dil meselesi Sovyet tarihinde önemli bir yeri kapsar. Milli kimlik tanımını yok etmek üzere faaliyetlere girişen devlet, diğer Türk halklarında olduğu gibi Türk yerine Azerbaycanlı, Türk dili yerine Azerbaycan dilini getirmiş, yıllardır dile yerleşmiş olan Arapça, Farsça kelimeler dillerden atılarak yerine Rusça kelimeler konulmaya çalışılmıştır[22].

---

[19] Gönül Aliyeva, *SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması,* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s. 201-202.

[20] Turgut Subaşı-Sabina Abbaslı, "Sovyetler Birliğinin Rusçayı Azerbaycan'da Hakim Kılma Politikaları", *Uluslar arası Tarih Araştırmaları Dergisi,* Sayı 1, Bahar 2018, s. 258.

[21] Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, *a.g.e.,* s. 48.

[22] Gönül Aliyeva, *a.g.t.,* s. 206.

Ekonomi alanında da sosyal yapı üzerinde değişimler gerçekleşmiş, Azerbaycan köylüsünün elindeki topraklar alınarak Rusya ve Ermenistan'dan gelen muhacirlere verilmiştir. Bunun yanında sürgün edilen Azerbaycan ahalisinin, evleri, hayvanları yahut varsa malları bu muhacirler arasında pay edilmiştir. Ülkede hakim güç konumunda olan Bolşevikler tüm ülke topraklarını müsadere etmenin yanında ülke milli servetini, fabrikalarını, işletmelerini, bankalarını da müsadere etmiştir. Yayınlanan bir kararname ile özel mülkiyet kaldırılmış ve her şey topyekûn devlet malı haline getirilmiştir[23]. İş kollarının tümüyle devletleştirilmesi ancak Mayıs 1918'de gerçekleşebilmiştir. Şeker sanayi ardından 17 Haziranda petrol sanayi de devletleştirilmiştir. 28 Haziranda madencilikten, tekstile, dericilikten, çimento sektörüne kadar büyük işletmelerin devletleştirilmesini öngören kararname yayınlanmıştır. Bu süreç ayrım yapmaksızın tüm işletmeleri içine alana kadar devam edecektir. Topyekûn devletleştirme ve mülklere el koyma hız kesmeden devam etmiştir[24].

Basın hayatında da baskı dönemi devam etmekte, yazılan eserler Marksizm-Leninizm ya da sosyalizmin başarısını anlatmak üzere kurgulanmıştır. Yalnızca kültürel değil soysal yaşam üzerindeki etkiler içinde basın yayın kullanılmıştır. Kolhoz ve Sovhozlarda[25] yapılan üretimlerden bahsedilerek Rusya halkını buna teşvik etmeye çalışmışlardır[26]. Tüm bunların yanı sıra ülke savunması, ekonomi, ticaret, demir ve nehir yolları, gemicilik, posta-telgraf işleri de yeni rejimin öngördüğü üzere Moskova denetimi altında kalmıştır. 15 Mart 1925'te Azerbaycan Sovyet Kongresi tarafından onaylanan "Bakü Sovyeti" tüzüğü ile kararlaştırılmış olan, "Baksovet" (Bakü Sovyeti) Bakü şehri Moskova hükümetine ait olacaktır. Daha sonraları "Azerneft" adı altında bir idare olacak olan Baksovetin gelirleri de yine

[23] Nazile Abbaslı, *Azerbaycan'ın Özgürlük Mücadelesi,* Beyaz Balina Yayınları, İstanbul 2001, s. 87.
[24] Tony Cliff, *Lenin: Kuşatılmış Devrim,* (Çev.Bernar Kutluğ), Z Yayınları İstanbul 1996, s.110.
[25] **Kolhoz:** devlete ait topraklarda üretim yapılan kolektif çiftliklerdir. Yetiştirilen ürünleri belirlenmiş bir kısmı devlete satmak zorunludur.
Sovhoz: direkt olarak devlet tekelinde işletilen ve tüm gelirinin devlete ait olduğu çiftliklerdir.
[26] Turgut Subaşı-Sabina Abbaslı, *a.g.m.,* s. 262.

Moskova Hükümetine bırakılacaktır[27]. Buradan da Bakü'nün Sovyetler için neden bu kadar önemli olduğunu anlamak mümkündür.

Görüldüğü üzere Sovyet Azerbaycan'ı adı altında oluşturulan yeni ülke rejiminde, yalnızca toplumların kimliksel durumları değil aynı zamanda sosyal hayattaki yaşam koşulları da Sovyetleştirme ideolojisi adı altında yeniden şekillenmiştir. Halkın milli ve manevi değer yargıları, iktisadi ve mali hususlar üzerinde tahribat yapılmış, sürgünler ve baskı politikası sebebiyle Azerbaycan halkı topraklarını da terk etmek zorunda bırakılmıştır.

Sonuç olarak baktığımızda azaldıkları için milli bir mücadele veren Azerbaycan halkı, maruz kaldığı durumdan ötürü kendi öz vatanında tekrar bir esaret hayatına dönüş yapmıştır. Hâkim devletin dilini benimseme politikası Bolşevik Rusya'nın getirisi, iktisadi konuların tek merkeze toplanması kararı ise yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından yetersiz olan Rusya coğrafyasının Kafkasya olmadan ekonomik olarak ayakta kalamayacağını gözler önüne sermiştir. İnançsal açıdan ise, belirledikleri ideolojik görüşün getirisi olarak herhangi bir dine yakınlaşma eğilimleri yoktur. Fakat Rusya Müslümanları diye adlandırdığımız topluluk, o coğrafyada geniş insan kitlesini ifade etmiştir. Bu kitlenin dil ve din birliği yapması demek Rusya'nın bölgede hâkimiyetine son verebilecek güç olması anlamına gelmektedir. Bunun gayet farkında olan Bolşevikler, milletler arası oluşumun tamamlanmasına olanak sağlamadan çeşitli bahanelerle bu durumun önün kapatmaya çalışmış, hatta kapatmıştır diyebiliriz.

[27] Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri,* (Haz. Yavuz Akpınar- İrfan Murat Yıldırım Selahattin Çağın),Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 72-73.

B. Bolşevizm ve Milliyetler Politikası

Bolşevik Devrim gerçekleşmeden önce Çarlık Rusya çalkantılı bir dönem içerisindedir. 18. yüzyılda çağdaşlaşma yolunda adımlar atan Çarlık yönetimi, Fransız İhtilalinin getirisi olan aydınlamacı fikir hareketlerinden de oldukça etkilenmiş özgürlükleri kısıtlanmış olan devlette aydınlar yönetimi eleştirmeye halk kitleleri arasında da bu durumu yaymaya başlamışlar ve zor durumda olan Çar Hükümeti bu hareketlenmelerle iyice sarsılmıştır.

I.Dünya Savaşı da Rus ekonomisindeki yetersizliği ve devletin güçsüzlüğünü iyice ortaya koymuştur. 1916-1917 yılları Rusya'da büyük açlıkların baş gösterdiği bir dönem olmuştur. Savaşın yıkımından bunalan halk Çar Hükümetine karşı iyice dolmuş artan grevler 1917 Şubat devrimini beraberinde getirmiştir. Şubat devriminin karakteri 1905'teki ilk devrimden daha farklıdır. 1905 devrimi Çar idaresinden hoşnutsuzluğun sert bir şekilde gösterildiği daha anayasalcı ve liberal bir karaktere sahiptir. Şubat 1917 devriminde ise aynı etkenlerin yanına bir de savaş yorgunluğu ve genel hoşnutsuzluk eklenmiş devrim ateşi iyiden iyiye yayılmıştır[28]. Eylül 1917'de Lenin bu gelişmeler ışığında Bolşevik Partisinin iktidarı ele geçirmesi için ayaklanmaya başvurulması gerekliliğine inanıyor fakat zamanın iyi ayarlanması gerektiğini de biliyordu. Yapılan her hareket ve atılan her adım çıkacak her sorun için çözüm yolları üretmeye çalışmış aynı zamanda da uygun zamanı kollamıştır. Çünkü Kerenski Hükümeti bu kargaşa içerisinde devrilirse Bolşevikler ellerine geçen fırsatı kaçırmış olacaklardı. Bu da bu zamana kadar yapılan tüm çabaların sonuçsuz kalması demekti[29]. Nitekim Şubat devriminden sonra Sovyetler tüm ülkede etkinliklerini arttırmışlar ve Ekim 1917'de işçi sınıfının iktidarı ele

[28] Edward Hallet Car, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi 1917-1929*, (Çev. Levent Cinemre), Yordam Yayınları, İstanbul 1992, s. 48.
[29] Arthur Rosenberg, *Bolşevizm Tarihi,* (Çev. Aydın Emeç), E Yayınları, İstanbul 1969, s. 135.

geçirmesiyle toprak beyliğinin ve kapitalistlerin ortadan kaldırılışının getirisi olarak Bolşevikler, ülkede belirleyici güç haline gelmişlerdi[30].

Bolşevikler, toplumun her kesimini kucaklayan ırk, dil, din, eğitim, sınıf vs. farkı gözetmeksizin herkesin birleşeceği bir devlet örgütlenmesi oluşturacakları vaadi ile başa gelmişlerdir. Uygulayacakları politikalar birleştirici ve bütünleştirici olacak ve tüm Rusya halkları da dâhil olmak üzere hem devlet içerisinde hem de milletler üzerinde yeni bir devir başlayacağı vurgusu yapıyorlardı. Bu çerçevede Bolşevikler halka en yakın iktidar statüsüne kendilerini yerleştirmişlerdir. Öncelikli hedef olarak genel itibariyle baktığımızda iktidar olmak yanında bu iktidarı ellerinde tutabilme sorunu ile karşı karşıya kaldıklarını görüyoruz. Yeniden ve sancılı bir yapılanma süreci içerisinde bu sorunu hızlı ve kalıcı bir şekilde çözmek gerekliliği doğmuştur. Bu da olağan durumu daha da zora sokmuştur. Lenin, programlarını belirlemek amacıyla ilk iş olarak bir "Barış Beyannamesi" sunmuştur. Beyanname de, öncelikle gizli diplomasiye son verilmesi istenmiştir. Hali hazırda devam eden bir dünya savaşını da unutmamak gerekir ve tüm savaşan halkların ve hükümetlerin savaşı bitirmelerini ve demokratik bir çözüm sürecine gidilmesi öngörülmüştür. Ayrıca dünyanın neresinde olursa olsun kendinden daha büyük bir devlete zorla tabii olmuş tüm ulusların kendi kaderini tayin etme hakkına da vurgu yapılmıştır[31]. Beyannamenin herkesçe kabul edilen en can alıcı kısmı ulusların kendi geleceklerini tayin hakkı hususundaki dik duruş olmuştur. Bilindiği üzere Rusya Devleti, içerisinde çok farklı etnik grupların bulunduğu bir coğrafyaya sahip ve bu madde işte tüm bu coğrafya da yeniden yapılanma anlamına gelmiş ve uluslara bir umut ışığı olmuştur. Asıl mesele gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceği bilinmezliğiydi. Barış beyannamesi etkileri sürerken bir sonraki hamle yine Lenin'den geldi. Toprakta özel mülkiyetin kaldırılması, özel mülklerin ve kilisenin özel mülklerinin dahi ihtiyaca göre köylü halka dağıtılmasını isteyen bunu gerçekleştirebilmek için, Toprak komiteleri ve köylü vekillerine devredilmesini öngören "Toprak Kararnamesi"

[30] V.A. Karpinski, *SSCB Toplum ve Devlet Düzeni 1914-1917,* (Çev. Selim Tanyeli), Varyos Yayınları, İstanbul 1991, s.21.

[31] Alexander Rbinowitch, *Bolşevikler İktidarda,* (Çev. Nihan Elmas, Hakkı Başgüney, Can Saday),Yordam Yayınları, İstanbul 2016, s. 36

sunulmuştur. Kararname şekil itibariyle Bolşeviklerin şiddetle savundukları toprak programının ilkelerine ters düşüyordu. Bu hususta birçok eleştiri altında kalınsa da yapılan oylama da kararname çoğunlukla kabul görmüştür[32].

Hükümetin savaş mağduru halk ve asker için erken barış vaadi geniş toplumsal kitleler tarafından destek bulması, Bolşevik programın önemli maddelerinden birini oluşturmuştur. Rusya'daki siyasi partiler arasında Bolşevik Partinin derhal barışın gerçekleştirilmesi yönündeki söylemleri iktidar olmalarında arkalarına önemli bir desteği almalarını da sağlamıştır[33]. İktidarın karşı karşıya kaldığı en büyük sorunlardan birinin savaş olması, savaş hususundaki fikirlerinin de en erken biçimde nihayete erdirmek olmasından doğal bir şey olamazdı. Savaşın yankıları devrimin ilk zamanlarında ağırlığını koruyor ve ülke ekonomisine de bu durumun ağır bir şekilde yansımasına sebep oluyordu. Savaşın gidişatı ile ilgili resmi barış müzakereleri Brest-Litovsk'ta başlamıştır. Sovyet hükümetine göre; başlıca konu yabancı işgal birliklerinin işgal ettiği topraklardan çekilmeleri ve 1914'ten buyana bağımsızlıklarından olan uluslara bağımsızlıkları geri verilmeliydi. Ve bunun akabinde bağlı oldukları devletlerden bağımsızlık talep eden tüm halkların siyasi geleceklerini tayin etme hakkının referandumla belirlenmesi idi[34]. Fakat sonuç istenildiği gibi olmamıştır.

Dışarıda alınan hezimet ve içeride başlayıp hız kesmeden devam eden karşı devrim hareketleri Bolşeviklerin vaatlerinden caymaları için gerekli bahaneyi onlara sunmuştur. Kendi geleceğini tayin hakkı çağrısı ile ezilen halklara hürriyet ve mahkûm milletlere muhtariyet verilecekti. Bu sebeple "Kurucu Meclis" (meclis-i müessisan) hemen toplanacak ve çarlık idaresindeki, köylülere toprak, işçilere iş milletlere özerklik sorunlarını görüşüp sonuca bağlanacaktı. Bunun için Bakü'de ilk defa Nisan 1917'de Kurultay adıyla "Kafkasya Müslüman Kongresi" toplandı. Ve

---

[32] a.g.e., s. 37.
[33] a,e,g., s. 141.
[34] Umut Bekcan, "Devrimden Sonra Bolşeviklerin Zorunlu Dış Politikası 1917-1925", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* Cilt 68, Sayı 4, Ankara 2013, s. 78.

Rusya'nın idari şekli hususunda müzakereler edilmiş sonuç olarak da, milli siyasi amaca uygun ve halkların yararına olacak olan Rus idare şekli Mahalli Federasyon esası üzerine kurulan Halk Cumhuriyeti olacak ve tüm Rusya Müslümanları için aynı kanun ve yetkilere sahip umumi bir idare şeklini uygun görmüşlerdir[35]. Bunun neticesinde Türkler de kendi özerk hükümet ve devletlerini 1917 Aralık ayından başlayarak 1920'ye kadar arka arkaya ilan etmişlerdir.

Özellikle 1919'da gerçekleşen Moskova Kongresi, Lenin ve destekçilerinin asıl amaçlarını ortaya koymaları bakımından önemlidir. İhtilalin Moskova'da yerleşmesinden sonra Lenin için önemli olan kısım, Moskova gibi bu ihtilalin Kafkas ve ötesinde de yerleştirilmesidir. Muhtariyet hakkı söylemlerinin soncunda Türk halklarının tıpkı Çarlığın çöküş döneminde olduğu gibi özgürlükçü hareketler ve siyasi bilinçlenmelerin olacağının farkına varılması Bolşeviklerin tedbirler almasını sağlamıştır[36]. Eski düşmanlıkları yeniden alevlendirme yöntemine başvuran Rusya böylece milletlerin birleşmesini önlemeyi planlamış olmalıdır.

Başlangıçta devrime destek amacıyla güdülen politika zaman geçtikçe Çarlık Politikası şeklini almaya başlamıştır. Lenin, Sosyalizme ulaşma aşamasında güçlü ülke savunmasının örgütlenmesini öngörmüştür. Bu da kısacası şu demekti; Tüm Rusya topraklarındaki halkların ve ulusların tek çatı altında birleşmesi ve sosyalist amaca hizmet etmeleri gerekiyordu. Bu amaç için tüm milliyetlerin çok yönlü gelişmesini sağlamak için Sovyet ülkesinin birbirine daha da yakınlaşması zorunlu kılınmıştır[37]. Lenin, kendi kaderini tayin etme hakkı üzerine kendisine yapılan eleştiriler karşısında net bir tutum takınmak durumda kalmıştır. Beklenildiği gibi eleştiriler ulusal bağımsızlık anlamı taşıyan bu söylemin "milliyetçiliği" tetiklediği yönünde oldu. Bu komünist bir devrim ruhuna tamamen ters düşmekteydi. Lenin tanımı yaparken, bunun yalnızca siyasal anlamda bağımsızlık hakkı, ezilen

[35] Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti..*,s. 30.
[36] Ahmet Gündüz, "1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi,* Cilt 6, Sayı 1, Ankara 2005, s.4
[37] Joseph Vissarionoviç Stalin, *Eserler,* (Çev. Süheyla Kaya), Cilt 15, İnter Yayınları, İstanbul 1991, s. 280.

ulusların siyasi olarak bağlı bulunduğu devletten ayrılma özgürlüğü hakkı olduğunu vurguluyordu. Bu bağımsızlığın da ezilen ulusun referandum yoluyla bağımsızlık sorunun çözüleceğini ve bu sistemin ayrılma ve devlet kurma talebiyle eşit olmadığı vurgusu yapılıyordu[38]. Tam bağımsızlık söyleminden kaçınması dikkat çekmektedir. Ülke içi ekonomik politikalara girişildiği dönem atılan adımların sosyalizme hizmet etmesi doğrultusunda haklı çıkarılmıştır. Sosyalizmin amacı, yalnızca devletlerin ve ulusların birbirine yakınlaşması değil aynı zamanda birbiriyle kaynaşmasını da sağlayacak şeklinde ki bakış açısı bizlere açıkça federasyonu işaret etmektedir. Ulusallık hakkı, anlam itibariyle dil, din, kültür, eğitim, özerklik gibi konuları da içine almaktadır. Örneğin dil konusunu ele alalım. Komünist Parti mantığında olayı incelersek, bulunulan coğrafyada Rus halkının çoğunlukta olduğu ve eğitimde Rus dilinin yaygın olmasından doğal bir durum olmadığını savunduklarını görürüz. Genel kaide esasından bahsedilerek ticari ilişkileri en çok gelişmiş ve güç kazanmış bir devletin dilinin benimsenmesi kadar doğal bir durum yoktur. Bu devlet politikası olmasa dahi zamanla zamanın kendi getirisi olacaktır. Lenin, ulusların kaderlerini belirleyebilmeleri için işçi sınıfının tam demokrasi esasını yerine getirmesi gerekliliğinden bahsederken, herhangi bir ulusa ya da dile tam ayrıcalık olmadan işçi sınıfının demokrasi ilkelerinin bunu kapsadığı görüşündedir[39]. Olaya geniş bir perspektiften bakarsak bağımsızlığı tayin hakkı söylemi amaca giden yolda bir araç olarak kullanılmış olmalıdır. Kendi kaderini tayin etme hakkının hiçbir şekilde ulusların kendi küçük devletlerini kurmaları anlamını taşımadığına vurgu yaparak asli olanın ulusları evrensel büyük devletlerin federasyonların kurulmasına hazırlamaktır. Bir ulusu diğerinden yasalar yoluyla ayırmak Lenin'e göre gerici bir fikir mahiyeti taşıyordu[40]. Lenin, Milliyetçilik konusunu Milliyetler Komiserliği kurarak çözmeyi amaçlamıştır. Komiserliğin başına Stalin getirilmiş ve 1922 anayasası gereğince Rus milliyeti ile birlikte Ukrayna, Belarus, Gürcistan, Ermenistan'ında yer aldığı Komünist Parti hâkimiyetinde, her milletin kültürel bir

[38] Vladimir İlyiç Lenin, *Ulusların Kendi Yazgılarını Belirleme Hakkı,* (Çev. Kenan Somer), Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara 2014, s. 14.
[39] Vladimir İlyiç Lenin, *Ulusal Sorun Ve Ulusal Kurtuluş Savaşları,* (Çev. Yurdakul Fincancı), Sol Yayınları, Ankara 1979, s. 71.
[40] Valdimir İlyiçLenin, *Sosyalizm Ve Savaş,* (Çev. N. Solukçu), Eriş Yayınları, Ankara 2003, s. 27.

varlık teşkil ettiği Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin oluşumunda önemli rol oynamıştır[41].

Bu amaç etrafında milletler birçok isim altında parçalanarak kavim temeline dayalı sosyalist devletler oluşturulacak ve ortak kültürün getirisi olan din, dil ve tarih ile birbirine bağlı olan milletlerin kültürel bağlarını da ortadan kaldırmak için birbirinden faklı alfabeler dayatılarak bu siyasi hamleyi gerçekleştirecektir[42]. Lenin'in ölümünden sonra parti hızlı bir şekilde Ruslaşmaya başlamıştır. Ve Stalin dönemi parti politikaları Ruslaştırma yönünde yer değiştirmiştir. Lenin'in ulusal soruna çözümü sınıfsız bir toplum oluşturulması etniksel sorunları da ortadan kalkacaktı. Fakat Stalin duruma daha farklı bakıyordu. Ve Sovyet toplumu Rus dilinin ve kültürünün hâkim olmasıyla gerçekleşebilirdi. Çarlık Rusya'nın uyguladığı politikaya paralel giden bir asimile politikasını uygulamaya koymuştur[43]. Rusya İmparatorluğunda resmi devlet kavramı herhangi bir etnik yapı üzerine oturtulmamıştır. Nüfus öncelikli olarak dini inanca göre sınıflandırılmıştır. Ülke toprakları içinde Hıristiyan olmayan nüfus kanunlar gereğince yabancı sayılmıştır. Buradan da anlaşılacağı gibi Rusların etnik olarak ayrıcalıklı olması yanında inançsal olarak Rus kültürü ve dili de desteklenmektedir. Rusça devlet diliydi Sovyetler Birliği içindeki diğer yapılanmaların dilleri için resmi statüden söz edilemez[44]. Dil politikaları tarihi dönem içerisinde çeşitlilik göstermiş olsa da temelde Rus dilinin ağırlığı yatmaktadır. Sovyet döneminde de durum değişmemiştir. 1933 tarihinde Sovyet halklarının alfabelerinin Latin'den Kiril'e geçilmesi kararı alınmış, alınan karar 1935 yılında Kuzey halklarının alfabelerinin Kiril'e geçişi ile uygulanmaya konmuştur. 1936 yılında okullarda Rusça ders saati düşürülmüş, Sovyetlerin otonom cumhuriyetlerindeki okullarda beşinci sınıftan başlayarak Rusça dersi konulmaya

---

[41] Merve Sunal Özel, "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği Ve Politikaları" , *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, Temmuz 2014, s. 106.

[42] Mehmet Yüce, "Kırgız Türklerinin Ulusak Kimlik Politikası", *Akademik Bakış Dergisi,* Sayı 9 Kırgızistan 2006, s. 4-5.

[43] a.g.m., s.6.

[44] V.M. Alpatov, *Sovyet Ve Sovyet Sonrası Coğrafyada Sosyo-Lengüistik Sorunlar: 150 Dil ve Politika 1917-2000*, (Çev. İlyas Üstünyer), Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2016, s. 47.

başlanmıştır[45]. Sovyet halklarının öz dillerinin Kiril alfabesine geçiş başarısı 1941'de ilan edilmiştir. Kiril'e geçiş aşaması Latin alfabesinin benimsenmesinden ve uygulamaya konulmasından daha hızlı olmuştur. Bu durum üzerinde baskının da rolü yadsınamaz bir gerçektir.

1933'den sonra "Yeniden Ruslaştırma Politikasına" başlamıştır. 1934 senesi Türk halkları açısından da önemli baskı politikalarına sahne olmuştur. Sovyet Rusya'nın Türkistan'daki idarecileri 1930'a kadar "*Ceditçilik"* (Yenileşme) fikir ve faaliyetlerine göz yummuşlardır. Stalin'in öngördüğü ulus teorisin ışığında (ortak dil, ortak yurt, ortak ekonomi, ortak din) Ceditçilik hareketiyle Ruslara karşı kültür mücadelesi veren Müslüman Türk aydınlara ağır müdahalelere başlamıştır. Ve hareketin önünü alabilmek için 1937-1939 yılları arasında devlet ve halk Komünist Parti (KP) İdarelerinin içindeki milliyetçi unsurların temizlenme siyaseti sonucunda hareketi destekleyenler hapsedilmiştir. Birçoğu "*Troyka*" (3 kişiden oluşan gizli mahkeme) tarafından kurşuna dizilerek idam edilmiştir. Hareketin, mevcut baskı rejiminin altında kalmış olan milletlerin milli kültürlerini geliştirmek ve milli siyaseti yeniden oluşturmak uğrunda giriştiği faaliyetlerine son verilmek zorunda kalınmıştır[46]. Sovyet egemenliği altında yaşayan halkların giriştikleri faaliyetler devam etse de uygulanan politikalar ışığında durum iyiden iyiye Sovyet ideolojisinin altında erimiştir. Dil uygulamalarında görülen değişim inanç sisteminde de görülmüştür. Bolşeviklerin başa gelmesinden sonra sosyalizmin toplumun katmanlarında yaygınlaşması için kiliselerin ortadan kaldırılması gerekliliğinin doğduğu düşünülmüş olmalıdır. Bolşeviklerin kiliseye karşı yaptıkları ilk girişim 31 Aralık 1917'de "*Halkın İşi*" adlı gazetede yayınlanan, kilisenin devletten ayrılmasını öngören kararname olmuştur. Kilisenin devletten ve okulların da kiliseden ayrıldığını bildiren kararname de yürürlüğe girmiştir. Kararname kilisenin özel mülk edinmesine de yasak getirmiş bu durum ülke genelinde ki ruhban sınıfı tarafından tepkiyle karşılanmıştır. İktidarın ilk yıllarında Bolşevikler Ortodoks kilisesi dışında diğer inançlarla belli bir çatışmaya girmekten kaçınmıştır. Devrimden kısa süre sonra

[45] a.g.e., s. 121.
[46] Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri,* (Çev. Turan Yazgan), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 118-119.

Lenin, *"Tüm İşçi Doğu Rusya Müslümanlarına*" başlığı altında bir bildirge yayınlayarak, Müslümanların dini ve kültürel değerlerine dokunulmayacağını bildirmiş ve Rusya tarihinde bir ilk gerçekleşerek Petersburg ve yakınlarında Müslümanların toplantı yapmalarına fırsat verilmiştir. Asıl amacın kiliseye karşı Müslüman ahalinin desteğinin alınmak istendiği daha sonraki yıllarda ortaya çıkacaktır. Nitekim 1924'ten sonra SSCB'nin kontrolünü elinde bulunduran Stalin, devrimin başlarında ki bu ılımlı durumu tersine çevirmiş ve 1930'lardan sonra din karşıtı politikalarına hız vererek devam etmiştir[47].

1925'ten 1927'ye kadar Sovyetler İslam'a karşı ciddi önlemler almaya başlamışlardır. Öyle ki Sovyet yönetimi İslam'ı ve komünizmin aynı doktrin olduğunu dahi öne sürmüştür. 1918'de şeriata dayalı yargı sistemi kaldırılmış fakat 1922'de tekrar izin verilerek aynı yıl tekrar kaldırılmıştır. 1919 tarihinde Şura-yı Ulema'nın kurulması onaylanırken 1925'te yasaklanmıştır. Bu gelgitli hava içerisinde Sovyetler Marksist görüş ışığında İslam'ı öğreterek din üzerinde tahribat yaparak radikal önlemler almışlardır[48]. 1920'lerde kurulan din karşıtı bir örgüt olan *"Militan Ateistler Birliğinin*" faaliyetleri de bu anlamda önemli rol oynamıştır. "*Din ile mücadele sosyalizm için mücadeledir*" sloganıyla faaliyetlerini haklı bir temele oturtmaya çalışmışlardır[49]. Her ne kadar İslam karşıtı faaliyet yürütülmüş olunsa da II. Dünya savaşı boyunca Sovyetler İslam'ı kabul etmek zorunda kalmışlardır. 1942'de Müslümanlar için 4 müftülük kurulmuş, böylece İslam'ı resmi olarak tanımışlardır[50]. Stalin farklı bölgeler üzerinde müftülük kurmuş olsa da bunların arasında yalnızca Bakü'deki müftülüğün yetki alanı belli bir cumhuriyetin topraklarını kapsamıştır. Müftülüklerin ulusal bir tabanı yoktur[51]. Savaş dönemi orduya ihtiyacı olan Stalin, Müslüman ahaliyi duruma adapte edebilmek maksadıyla böyle bir girişimde bulunmuştur. İnsan gücüne duyulan ihtiyaç uygulanan

[47] Şir Muhammed Dualı, *Başlangıçtan Günümüze Rusya'da Din Devlet İlişkileri,* İz Yayınları, İstanbul 2014, s. 94-95.
[48] Baymirza Hayit, *a.g.e.,* s. 308.
[49] Şir Muhammed Dualı, *a.g.e.,* s. 145.
[50] Baymirza Hayit, *a.g.e.,* s. 309.
[51] Oliver Roy, *Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi,* (Çev. Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul, 1997, s. 207.

politikaların ertelenmesiyle karşılanabilmiştir. Bolşevik Rusya'nın Türk Uluslarına karşı izlediği politikalar Çarlık dönemi işlenen politikanın bir nevi devamı niteliğinde olmuştur. "Böl ve yönet" politikası Bolşeviklerinde ana siyasetini teşkil etmiştir. Bu çerçevede Türk topraklarının işgal edilmeye başlanması ve kimliksizleştirme çalışmaları ile Sovyet insanı görünüşü yaratılmaya çalışılmıştır. Bu durum ülke içinde birçok etnik sorunlara ve sancılı dönemlerin geçmesine sebep olacaktır.

I. BÖLÜM
1. AZERBAYCAN'DA YAPILANMA VE BAĞIMSIZLIK SORUNU (1920-1955)

1.1. 1920- 1924 Lenin Dönemi Azerbaycan

1917 ihtilaliyle Rusya'da yönetime geçen Bolşevikler, Çarlık Rusya'nın dağılmasından sonra ayrılan parçaları bir araya toplamaya başladılar. 1918-1921 yılları arasında ayrılan bölgeleri tekrar ele geçirmek için politikalar uygulanmaya konulmuştur[52]. Öncelikle şunu belirtmekte yarar var. İhtilal olduğu yıllarda Dünya Savaşı hali hazırda devam etmekte ve Rusya sancılı bir dönem içerisinde bulunmaktadır. Topyekûn savaş sebebiyle ekonomik olarak da kötü bir gidişat sergilenmektedir. Yiyecekler karneye bağlanmış, açlık, salgın hastalıklar ve soğukla mücadele etmek zorunda kalınmıştır. Sovyet hükümeti ekonomik hayatı geliştirme yollarını deneyim yoluyla belirlemek zorundadır. Bu durum savaş komünizmine başvurmayı gerekli kılınmıştır.

Ülke ekonomisi tamamıyla dağılmış durumda ve devletin hammadde ihtiyacı da eksiktir. Don Havzası'nın kömürüne, Urallar ve Ukrayna'nın demirine ihtiyaç vardır. Fakat savaş sebebiyle bölgelerden geri çekilme gerçekleştiği için Rusya bu madenlerden yoksun kalmıştır. 1918'de Bakü'nün de elden çıkması –ta ki 1920'de Kızıl Ordu Bakü'ye girene kadar- petrolden de yoksun kalmalarına sebep olmuştur[53]. Lenin savaş komünizminin kaçınılmaz olduğu görüşündedir. Savaş ve ihtilal sebebiyle bozulan ekonomiyi düzeltmek için Sosyalist vatan kapitalist dünyaya muhtaç olmadan yaşamalıdır. Bunu sağlamak için yeni bir ekonomi politikasına ihtiyaç duyulmaktadır.

---

[52] Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 146.
[53] Tony Cliff, *Lenin: Kuşatılmış Devrim,* s. 111.

Lenin, yandaşlarına telkinde bulunurken şunları söylüyordu: "*köylüyü kazanmazsak amele hakimiyeti Rusya'da kalıcı olamaz. Bolşevik rejimin yaşaması için köylü sınıfının güvenini sağlamak gerek"*[54]. Mart 1921'de 10. Parti Kongresindeki Raporunda *"Yeni Ekonomik Politikayı (NEP)"*[55] sunmuştur. Lenin açısından özel sektör ve devlet sektörü arasındaki rekabet anlamına geliyordu. Devlet, kendi sektörünü koruyup geliştirmeli özel sektörde devlet sektörüne tabi olmalıydı ve NEP'te kapitalizm ile komünizm arasında kıyasıya bir savaş olduğunu düşünüyordu[56]. Lenin'in zafer kazanmak için işçi sınıfı ile köylü arasındaki ve sosyalist sanayi ile tarım arasındaki bağı çok yönlü olarak geliştirerek sağlamlaştırmak amacı doğrultusundaki sosyalist aşamaya bu şekilde geçilmesi gerektiğini açıkça göstermiştir. Burada bir durum daha ortaya çıkmıştı. Sovyet yapılanma ve yeni düzenin inşa sırasında iktidara gelmeden önceki söylemleri olan ulusların kendi geleceğini tayin edilmesi söylemi açık bir bağlamda delinmiştir. Çünkü Sosyalizmin inşası için tüm Rusya halklarını birleştirmek gerekliliği ortaya konmuştur. Sosyalizme ulaşma aşamasında güçlü ülke savunmasının örgütlenmesi öngörülmüştür.

Bu da kısacası şu demekti; tüm Rusya topraklarındaki halkların ve ulusların tek çatı altında birleşmesi ve sosyalist amaca hizmet etmeleri gerekiyordu. Bu amaç için tüm milliyetlerin çok yönlü gelişmesini sağlamak için Sovyet ülkesinin birbirine daha da yakınlaşması zorunlu kılınmıştır. Lenin ve Stalin'in önerisi üzerine Sovyet halklarının gönüllü devlet birliği olan SSCB kurulmuştur[57]. Tüm bunlar altında self-determinasyon[58] hakkını elde etmiş olan halklar, bu şekilde bir araya toplanmış oldu. 1920 yılında Azerbaycan'ın ilhakı da bu politikanın getirisidir[59]. Lenin, ulusların kaderlerini belirleyebilmeleri için işçi sınıfının tam demokrasi esasını yerine getirmesi gerekliliğinden bahsederken:

---

[54] Mehmet Emin Resulzade, "Bir Rejimin Yıl Dönümü", *İstiklal Gazetesi,* No:20, 1 Aralık 1932, s. 1.
[55] Lenin 21 Nisan 1921'de NEP'e açıklık getiren "ayni vergi" broşüründe, "*bizi savaş komünizmine zorlayan savaş ve ekonomik enkazdı. Savaş komünizmi proletaryanın ekonomik görevine karşılık düşen bir siyaset değildi ve olamazdı, o geçici bir çözümdü".* Diye açıklamaktadır.
[56] Tony Cliff, *Lenin: Bolşevikler Ve Dünya Devrimi,* İde Yayınları, İstanbul 2000, s. 171.
[57] Joseph Vissarionoviç Stalin, *a.g.e.*, s. 280.
[58] **Self-determinasyon:** Ulusların kendi geleceğini belirleme hakkı.
[59] Vladimir İlyiç Lenin, *Ulusal Sorun Ve Ulusal Kurtuluş Savaşları,* Ankara 1979, s. 71.

"herhangi bir ulusa ya da dile tam ayrıcalık yok" işçi sınıfının demokrasi ilkeleri bunu kapsamaktadır. Vaat edilenle uygulama arasındaki uçurum gözle görülecek şekildedir. Olaya geniş bir perspektiften bakarsak bağımsızlığı tayin hakkı söylemi amaca giden yolda bir araç olarak kullanılmıştır. 1918 senesinde bağımsızlığını elde eden Azerbaycan dahi çeşitli sebep ve bahanelerle 1920 senesinde ilhak edilmiştir. Komünist Partinin bağımsızlık tayini ile ilgili söylemi sayesinde komünistlikle alakaları olmayan milletlerde dahi komünist partiler oluşturulmuştur. Resulzade, Ruslarla birlikte hareket etmeye devam eden Azeri komünistlerine *"komünistte olsa bağımsız bir Azerbaycan kalsaydı"* diye sitem etmiştir[60].

İlhak sonrası durum Sovyetleştirme politikasını getirecektir. Azerbaycan'daki Bolşevik hâkimiyetin kendini hissettirmesi ve ulusal yazgıya ters düşecek tutumun sergilenme sebepleri iktisadi ve kültürel olarak ikiye ayrılmıştır. Bahsettiğimiz üzere ekonomik olarak kötü durumda olan Bolşevik Rusya NEP ile birlikte toparlanmaya çalışmış ve sanayisi için hammadde kaynağı gerekmiştir. Resulzade'ye göre "*bu yeni politika ile başlayan ricat Rus ihtilalinin başarısızlığa uğramış hayalden, imkân dâhilinde bulunan hakikate karşı yapılan bir ricat idi. Durum bir takım hoşnutsuzluklara sebebiyet vermiştir. Fakat bu ricatın başlaması ve onun başarılı bir şekilde uygulanması Lenin'in parti üzerindeki hâkimiyeti sayesinde olmuştu"*[61]. Petrol deyince akla ilk gelen Bakü olacaktır. Diğer bir yandan ülke genelinde işçilerin üretime katılabilmesi maksadıyla bölgelere Rus işçilerinin gönderilmesi bakış açısı yerli halkı toprağına ve kültürüne yabancılaşması tehlikesini de doğurmuştu. Lenin, sınıf tanımını yaparken; insanı tekil olarak temel alarak *"hiçbir etnik köken veya milli bağlılığı kriter olarak kabul etmeyerek, üretim sistemi içinde yer alan ve bu faktörün belirlendiği kriterlere göre konumları tayin olunan topluluk yapısı olarak nitelendirir"*. Sınıf düzeyinde toplulukları, tıpkı Çarlık döneminde olduğu gibi tek merkezden yönetime bağlamayı amaçlamıştır.

---

[60] Sebahattin Şimşir, *Hayatı Ve Şahsiyeti: Mehmet Emin Resulzade,* Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 105.

[61] Mehmet Emin Resulzade," *Lenin Öldükten Sonra",* Yeni Kafkasya Dergisi, Yıl 1, Sayı 9, 1 Şubat 1924, s. 3.

Lenin'in kaleme aldığı *"parti programını yeniden gözden geçirme hakkında*" başlığını taşıyan makalesinde de bahsettiği üzere proleter birliğin birleşmesinden yana olduğunu vurgulamaktadır[62]. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ın bağımsızlığının elinden alınmasıyla Sovyet politikaları ülke içinde ağırlıklı olarak uygulanmaya konmuştur. Sovyetler Birliği, Sovyet toplumu oluşturma adına kimliksel tahribata başlamıştır. 1920 yılıyla birlikte Azerbaycan'da sosyal ve siyasi yapı yanında fikirsel anlamda da ayrılıkların yaşanması milletin içten parçalanmasına sebep olmuş, bu durum Azerbaycan içinde Marksist görüşün yayılması sonucunu doğurmuştur. Dönemde terör eylemleri artmakta ve baskı sebebiyle halkın ihtilalcilere karşı tavrı sertleşmekte, aynı zaman da Bolşeviklerce aydın kesim sistematik bir biçimde katledilmektedir[63].

Kızıl Ordu birliklerince kuşatma altına alınan AHC yönetimi silah zoruyla iktidarın komünistlere devredilmesi talebiyle karşı karşıya kalmış ve ancak Türk komünistlerinin *"Azerbaycan'ın bağımsız kalacağı ve demokratik-milli değerlerin korunacağı"* vaadi üzerine teslim olmayı kabul etmişlerdir. Ve Bakü'de yaşanan rejim değişimi Türk toplumunun bilgisi ve iradesi dışında gerçekleşmiştir. Toplum, olanları başkentte ertesi gün, kazalarda ise birkaç ay sonra tam manasıyla öğrenmiştir. Yani, Sovyet rejimi toplumunun isteği doğrultusunda gerçekleştiği yönündeki söylemler Sovyet propagandasının bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. 1920-1923 yılları arasında bir dizi ayaklanmalar da halkın isteği doğrultusunda bir değişikliğin olmadığının en açık ispatı niteliğindedir. Ayaklanmaların bastırılmasının hemen ardından ülke genelinde Sovyetlerin askeri ve polisiye baskısı artırılmış, ilk iş olarak Milli hükümetin temsilcilerine karşı bir dizi suikast eylemi düzenlenmiştir. Feth Ali Han Hoylu ve Hasan Bey Ağayev Tiflis'te, U. Yusufbeyov Gürcistan'ın Kuruçay deresinde, Yusuf İbrahim Gürcistan'ın Sığnak şehrinde, Behbud Bey Cavanşir İstanbul'da öldürüldüler. Azerbaycan'ın Türk davasının savunucuları ise büyük ölçüde yurt dışına kaçmak zorunda kaldılar.

---

[62] Ebulfez Süleymanlı, *a.g.e.,* s. 148-149.

[63] Ahmet Tunç, *Lenin Dönemi (1917-1924) Sovyet Rusya'nın Kafkasya ve Azerbaycan Politikaları,*(İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2014, s. 54.

Özellikle Türkiye'ye sığınanların siyasi muhaceretleri sonucunda Samsun, Trabzon ve İstanbul'da gruplar oluşmuştur. İlk dönemler Azerbaycan siyasi muhaceretine Halil Bey Hasmehmetov önderlik etmektedir[64].

Nisan işgalinin üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra Sovyetler, Azerbaycan'da köklü, yeni bir toplumsal kimlik inşa edebilmenin faaliyetlerine başlamıştır. Yapılacak olan her değişiklik temelinde komünist ideolojiyi taşımıştır. Lenin'in söylemlerinde dile getirmiş olduğu sosyalist yapılanma Azerbaycan üzerinde gerçekleştirilmeye başlamıştır. Sosyalist Toplum ideasını gerçekleştirmek için öncelikli hedef milli kültür ve milli eğitimin tahribatı ile olmuştur. ASSC Halk Komiserliği bünyesinde, Halk Eğitim Komiserliği (HEK) oluşturulmuş tüm eğitim ve kültürel faaliyetler denetimi altına verilmiştir. Eğitim iki basamaklı hale getirilmiştir. İlk 5 yıl ilkokul, ardından gelen 5 yıl ortaokul şeklinde olacak, okullarda din ve vicdan özgürlüğü baz alınarak ilk ve orta okullarda dini değerler ve din ile alakalı her türlü işlev yasaklanmıştır. Bunun getirisi olarak AHC'de Diyanet İşleri Başkanlığı da kapatılmıştır. Böylece devlet işlerinin ya da eğitimin kilise-camilerden tamamıyla ayrıldığını görüyoruz[65].

1922'de Yeni Türk Alfabesi (YTA) komisyonunun kurulmasıyla Latin alfabesinin Türkçeye uyarlanması için yoğun çalışmalar başlamıştır. Komisyon Samet Ağa Ağamalıoğlu, Hudadat Melik Aslanov, Ahmet Pepinov, Ali Tagizade, Sultan Mecid Efendiyev, Ferhat Ağayev, Veli Huluflu, Timur Hüseyinov gibi dönemin ünlü aydınlarından oluşmaktadır. Hazırlanan YTA, 1923 yılından itibaren özellikle işçi fakültelerinde ve ortaokullarda öğretilmeye başlamıştır. 20 Ekim 1923 tarihinde ise ASSCMYK'sı Yeni Türk Alfabesinin devlet alfabesi gibi kabul edilmesi hakkındaki yasayı onaylamıştır.

---

[64] İsmail Mehmedov, *Türk Kafkas'ında Siyasi Ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi,* (Haz. Ekber N. Necef- Şamil Necefov), Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 616.

[65] a.g.e. s. 634.

Buna göre, *eski alfabeden aşamalı biçimde yeni alfabeye geçilecek, gazete, dergi, resmi ve gayrı resmi yazışmalar iki alfabede sürdürülecekti.* Yeni alfabe değişikliği kademeli olarak gerekleşecek ve 1927'de tamamlanacaktır[66].

Sonuç olarak durumu değerlendirecek olursak, ülkenin işgali neticesinde Lenin'in ideolojik tavrı sebebiyle bir dizi köklü farklılık yaşanmıştır diyebiliriz. Savaş komünizminin yürürlüğe konması, Sovyet Rusya'nın ekonomik buhranı, NEP'in uygulanmasını sağlamıştır. 1920 yılına Azerbaycan'ın ilhakıyla da Bakü ele geçirilerek kalkınma sağlanmaya çalışılmıştır. Azerbaycanlı aydınların sosyal alanda gerçekleştirdikleri köklü ve milli bilinci yıkmak ve Sovyet insanı oluşturmak gayesiyle önce iktisadi bahanelerle halk yerlerinden göç ettirilmiş, bölgeye Rus ve Ermeni kökenli Sovyet yandaşı kimseler yerleştirilmiştir. Eğitim ve kültür açısından dil ve inanç hususunda Sovyet İdeolojisi mantığında, düzenlemeler yapılmış kimliksizleştirilmeye çalışılmıştır. Tüm bunlar beraberinde toplu katliamları ve muhaceretleri getirmiştir.

1.2. 1922-1939 Yılları Stalin Dönemi Uygulamalar

Lenin'in 1924'te ölümünden sonra SSCB'nin yönetimi Stalin'e geçmesiyle birlikte Sovyet yönetimde Stalin'e karşı Troçki, Buharin ve Zinoyev tarafından bir muhalefet hareketi başlatılmıştır. Stalin 1928 yılından başlayarak, Lenin'in halklara verdiği sınırlı özgürlüğü kaldırarak sosyalizm ideolojisi adı altında baskıcı bir ekonomik düzenin temelini atmıştır. Yine bu dönem Özel mülkiyet kaldırılarak devletleştirilmesini sağlanmış ve halk kitleleri devlet tekelinde çalışmaya başlanmıştır[67]. Stalin Döneminde, milliyet esasına dayalı bir federasyon halinde Sovyet Sosyalist Birliği olarak yeniden düzenlenmiş, en büyük kısım *"Büyük Rus milliyetinin yaşadığı Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"* haline getirilmiş ve

---

[66] a.g.e, s. 636.

[67] Ufuk Tavkul, "Stalin'in Kafkasya'daki Mirası: Etnik Düşmanlık Ve Çatışma", (Ed. Erol Yıldır), *Tarık Cemal Kutlu Armağanı,* Yeni Dünya Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 116.

başkenti Moskova olmuştur. Rusya coğrafyası içinde kalan diğer halklar ise Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri teşkil etmiştir. Bu cumhuriyetler Komünist Parti ve dikte rejiminin kontrolü altına alınmıştır[68].

Azerbaycan'ın ilhakı sonrası Çeka'nın faaliyetlerine maruz kalanların çoğunu aydın kesim oluşturuyordu. Sovyetlerin uygulamaları muhalefeti arttırıyor, bu muhalifler arasında komünist parti yöneticileri dahi bulunuyordu. KP mantığına ters düşen bu durum "milli aykırılık" olarak adlandırılarak, cezalandırılmaları sağlanıyordu. Azerbaycan KP içinde yer alan muhalefetler 1924-1927 yılları arasında ortaya çıkmıştır. KP'de muhalefeti gerçekleştiren isimler partinin önemli kademelerinde yer alan Mahmut ve Eyüp Hanbudakovlar, Moskova'dan önemi azımsanmayacak taleplerde bulunmuşlardır. Talepleri Sovyetlerin bastırmaya çalıştığı bağımsızlık ve milli konular hakkına idi. İstekleri arasında, Sovyet meclislerinin, KP'nin, işçi teşkilatlarının Türkleştirilmesi, milli cumhuriyetlerin iç işlerine karışılmaması ve zorunlu muhaceretlerin durdurulması istenmiştir. Bu istekler üzerine Moskova Hükümeti, 1928 yılında, meclisler ve okullarda görev alan birçok ismi görevden men etmiştir. Tüm bu görevden alınmalar ve cezalandırmalar halk ve aydınların arasında iyice yerleşmiş olan milliyetçilik fikrini bastırmaya yetmemiş ve 1937 yılında Stalin İç İşleri Bakanı Yejov'a halk düşmanı diye tabir ettiği milliyetçilerin temizlenmesi için emir vermiştir. Bu emir devamında büyük bir kırgını beraberinde getirmiş ve burjuva, milliyetçi, müsavatçı, pantürkist, panislamist, olarak suçladıkları herkesi ya idam ettirmiş ya da sürgüne yollamıştır[69].

Stalin dönemi eğitim alanında da bazı değişikler meydana gelmiştir. Sovyet ideolojisini yaymak ve bu ideolojiye uygun insan yetiştirmek ana amacı teşkil etmiştir. Cumhuriyetlerin ilhakı sonrası bu uygulama daha derinden uygulanmaya başlanmıştır. Sovyet insanı yaratmak için gerekli olan ana maddelerden birisi de

[68] Merve Suna Özel, *a.g.m.,* s. 108.
[69] Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür, "Azerbaycan'da Stalin Dönemi", (Haz. Emine Gürsoy Naskali), *Stalin Ve Türk Dünyası,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 139-140.

eğitimdir. Bu amaç için kurulan teşkilatlar, "Pioneer Ve Komsomol"[70] idi. Bunlar Sovyet eğitim kaidelerinin yerleşmesinde önemli yer tutuyorlardı. 1923 yılında Azerbaycan'da da kurulan teşkilatlar 1926 yılına gelindiğinde, okullarda yüzdesi azımsanmayacak derecede üye elde etmiş ve teşkilatın çalışma prensibi neticesinde sosyal etkinlikler, basın yayın faaliyetleri, din aleyhine konferanslar ve parti yöneticileri tanıyacak şekilde düzenlenmiş faaliyetler yapılmıştır[71]. Azerbaycan'da eğitimin yeniden yapılanması için, 1932 yılında lise ve ortaokullarda, rejim ve eğitim hakkında ve 1933 yılında ise lise ve ortaokullar da okutulacak olan derslerin içeriği hakkında yeni kararnameler hazırlanması büyük rol oynamıştır[72]. 1936 yılında ise Azerbaycan'da "Türk ve Türkçe" kelimeleri milliyetçi söylem barındırdığı gerekçesiyle kaldırılarak, yerine "Azerbaycan ve Azerbaycanlı" tabirleri kullanılmaya başlanmıştır[73]. Azerbaycan milli kimliği üzerinde yapılan bu tahribatın etkilerini günümüz Azerbaycan'ında da görmek mümkündür.

Stalin 1920-1930 yılları arasında, 5 yıllık kalkınma planını devreye sokmuştur. Ülkenin sanayisinin gelişmesi, petrol kuyuları, sulama kanalları, elektrik santralleri vb. konularda faaliyetlere başlanmıştır. Bu yatırımlar için önemli ölçüde sermaye gerekmektedir. Bu sermayeyi karşılayabilmek için Azerbaycan'a yönelen Sovyet iktidarı, Azerbaycan köylüsünün elindeki mallara el koymak suretiyle ve NEP politikası yerine, baskı yönetimine geçiş yaşamış kısacası kolektifleştirme politikası geri dönmüştür[74]. Azerbaycan'da 1928 yılında kolhozların işleyişine rehberlik etmesi bakımından "Azerbaycan Merkezi Kolhoz İdaresi" oluşturulmuştur. 1929'da ülke de kooperatiflerin sayısı iki katına çıkarılmış ve cemiyetler kurulmuştur. Devlet köylü kesimi üretimde kooperatifleşmeye geçmesi doğrultusunda yönlendirerek kolhozlar için finansal anlamda geliri artırmayı

---

[70] **Pioneer:** 10-14 yaş aralığındaki çocuklardan oluşan, ideolojik eğitimle sosyalist toplum yaratmak için oluşturulmuş olan komünist çocuk teşkilatıdır.
Komsomol: diğer adıyla komünist gençler birliği, 14-23 yaş aralığındaki gençleri içine alan ve bu gençlerin sosyalist topluma adapte edilmelerini sağlamaktan sorumlu teşkilattır.

[71] Okan Yeşilot, "Stalin Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Politikaları", (Haz. Emine Gürsoy Naskali), *Stalin Ve Türk Dünyası,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 270-271.

[72] Cemil Quliyev, *Azrbaycan Tarixi*, Cilt 6, Elm Yayınları, Bakü 2008, s. 181.

[73] Gönül Aliyeva, *a.g.t.*, s. 206.

[74] Belkıs Ulusoy, "Stalin Döneminde Azerbaycan'da Kolektifleştirme", (Haz. Emine Gürsoy Naskali), *Stalin Ve Türk Dünyası,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 160.

amaçlamıştır[75]. Kolektifleştirme sistemini reddeden köylü direniş hareketi gerçekleştirmiş, fakat buna Sovyet hükümetinin gösterdiği tepki ağır sonuçlar doğurmuştur. Köylünün elinden hayvanlarının, erzaklarının alınması sebebiyle zor durumda kalmaları ve bu duruma başkaldırmış olmalarının sonucu sürgün ve kuşuna dizilme olarak sonuçlanmıştır[76].

Sovyet yönetimi Azerbaycan halkının ekonomik olarak gelişmesini istememiş olmalıdır. Çünkü Azerbaycan'da ilk milli uyanış varlıklı aileler tarafından gerçekleştirilmeye başlamıştır. Ve Stalin bunun tekrarlanmasının doğuracağı sonuçları biliyordu. Mali desteğin Azerbaycan halkına sağlanması demek yeniden milliyetçilik faaliyetlerinin gün yüzüne çıkması demekti. Devrim karşıtı hareketlenmeleri baskı ile bastıran Stalin yönetimi böyle bir risk almaktan kaçınmıştır. Toplumun her alanında Ruslaştırma faaliyetlerine hız veren Stalin, dil, tarih, din, ahlak vb. hususlarda asimilasyon politikasını sürdürerek Sovyet Milleti oluşturma amacını gerçekleştirmek yolunda adımlar atmıştır. Özellikle dini açıdan ateizm politikasını derinden yürüten hükümet Allahsızlar Cemiyetini açarak, kırsal kesimde açtıkları okullarda ve kurslarda ateizm fikrini de belli oranda yaymayı sağlamıştır. Keskin önlemler neticesinde öğretmenlere de dinsizlik eğitimi veriliyordu ve dinsizlik müesseseleri arttırılarak din karşıtı propagandalar etkinleştirilmiştir[77]. Halk üzerinde kültürel tahribatın etkileri yadsınamayacak derecede olmuştur.

Genel olarak Stalin ve uyguladığı politikalar hakkında değerlendirme yapacak olursak, kolektifleştirme politikası ile Sovyet iktidarı ekonomik anlamda yeniden ayağa kalkmış ve ekonomide hakim güç haline gelmiş diyebiliriz, lakin bunun sonuçları Azerbaycan halkı için ağır olmuştur. Birçok kişi maddi olarak zarar görmüş, açlıktan ölenlerin sayısı ise gün geçtikçe artmıştır. Kültür ve dil

---

[75] Cafer Caferov, *Azərbaycan Kəndli Kolləktivləşmə İllərində*, Elm Yayınları, Bakü 2008, s. 35-36.
[76] Mirza Bala Mehmedzade, *Milli Azerbaycan Harekatı,* (çev. Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 35.
[77] Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, *Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın..,* s. 48-49.

politikalarına bakacak olursak, eğitimin üzerine fazla düşülmesi okuryazarlığı arttırmış olsa da kültürel yozlaşmayı da sağlamıştır. Kendi öz benliğine yabancı nesil oluşturulmuş ve dini ve örfi olarak tam da Stalin'in istediği gibi Sovyet İnsanı profiline uygun meyveler verilmeye başlanmıştır. Tam manasıyla politikalardan istenilen verim alınmıştır da diyebilir.

Sovyet sisteminde dil politikaları önemli bir yer kaplamaktadır. Topraklarında çok fazla etnik grup olan Sovyetler Birliği, bu hususa dikkati çekmiş ve bu anlamda belli başlı yapılanmalara gitmiştir. Lenin döneminde başlatılan dil uygulamalarının ana prensibini güçlü olanın dilinin benimsenmesi üzerine olmuştur. Stalin döneminde bu politika gittikçe ağırlığını hissettirmiş alfabe değişiklikleri ve öğrenimdeki düzenlemelerle halkların baskın olarak Rusça konuşmaları sağlanmıştır. Stalin döneminde dil anlamında atılan ilk adım, dillerdeki yabancı kelimelerden arınma üzerine olmuştur. Arapça ve Farsça kelimelerin dilden atılarak yerine Rusça kelimelerin gelmesi sağlanmıştır. 1930 yıllarda Rus Dili devletin resmi dili konumuna getirtilmiş ve Rusça bilmek zorunluluğu daha da artmıştır[78]. İşgal sonrası AKP, 1923 yılında düzenlediği kurultayında, Rus dili ve kültürü altında birleşerek, Azerbaycan halkının kültür seviyesinin yükseleceğini Müslüman halkların gelişmemiş olduğunu ve belli bir yüksek kültüre sahip bulunmadıklarına vurgu yaparak Rus dilinin benimsenmesine dair öneride bulunulmuştur[79]. Azerbaycan Rusya için sadece etnik bir topluluğu değil aynı zamanda da bir üretim fabrikası konumundadır. Sovyet Hükümeti bu nedenledir ki Azerbaycan dili üzerine baskılarını da arttırmıştır. 1920'li yıllarda bir gelişme daha meydana gelmiştir. Bu gelişme alfabe üzerinde gerçekleşmiştir. Zaten daha önceleri Ahundov tarafından ortaya atılan alfabe değişikliği Azerbaycan gazetelerinde tartışılan bir konu idi. Tartışmalar ışığında konu çözüme kavuşturulmuş Latin alfabesine geçilmesi sağlanmıştır. Burada karşımıza Ruslaştırma siyasetinin en yoğun olduğu bir devride neden Kiril alfabesi değil de Latin Alfabesine geçildiği yönünde bir soru çıkmaktadır. Sebebini devrin siyasi şartlarına bakarak anlamak mümkündür. Çünkü

[78] Turgut Subaşı-Sabina Abbaslı, *a.g.m.,* s. 260.
[79] Gönül Aliyeva, *a.g.t.,* 211.

baskın bir şeklide Rus Propagandası yapılan dönemde Kiril gibi milli bir alfabenin de halka dayatılması, zaten hoşnutsuz olan halkın iyice hoşnutsuzluğunun artmasına sebebiyet verebilirdi. 1923 yılında Latin alfabesine geçiş gerçekleşmiştir[80]. 1924 yılına gelindiğinde Stalin'in önderliğinde gerçekleştirilen anayasa değişikliğiyle Sovyet Halklarının dilleri ve alfabelerinde iyiden iyiye net bir değişim yaşanmıştır. Anayasanın 40. maddesince, kanunların Sovyet cumhuriyetlerinin kendi dillerinde basılması öngörülmüştür. Fakat Türk halkının her boyunun ağız yapısında tahribatlar yapılmış, her ağıza yeni kelimeler sokularak lehçeler üzerinde oynamalar meydana getirilmiştir. Farsça ve Arapçadan gelen dile yerleşmiş kelimeler dilden atılmış yerine yeni Rusça kelimeler getirilmiş, ağız farkları ortaya çıkarılarak kültürel dönüşüm Türk boyları üzerinde gerçekleştirilmiştir[81].

1948 yılında ise Türk boylarının dilinden Türkçe kelimesi çıkartılmış ve bölünmüş millet mantığına uygun olarak, Kırgız Dili, Kazak Dili, Özbek Dili, Türkmen Dili, Azerbaycan Dili vb. şeklinde dilin adı yeniden şekillenmiştir. Yine aynı dönem kimliklerde Türk ibaresi yerine Azerbaycanlı, Özbekistanlı, Kırgızistanlı vb. gibi milliyet belirten ibareler getirilmiştir[82]. Yine anayasanın aynı maddesi uyarınca, ASSC'nin devlet dili Türk- Tatarca olarak gösterilmiş fakat 1936 yılında çıkarılan yeni anayasayla birlikte devletin resmi dili Azerbaycanca olarak kabul edilmiştir[83]. Mirza Bala, dil hususunda sosyalist medeniyet kıstasının uygulanmaya konulduğunu, amacın tamamıyla Sovyetleştirilmiş bir halk kitlesi oluşturmak ve bunun gerçekleşebilmesi için aynı kültürü ve medeniyeti belirleyen milletlerin arasında dil birliğinin ortadan kalkmasını sağladıklarını vurgulamıştır[84].

---

[80] Ülkü Yakar,*"1920-1930 yıllılarında Azerbaycan'ın Milli Ve Manevi Değerlerine Karşı Sovyet Rusya Tarafında Yürütülen Asimilasyon Siyaseti",* VAKANÜVİS- Uluslar arası Tarih Araştırma Dergisi, no:1 Bahar 2018, s. 311.

[81] Gönül Aliyeva, *a.g.t.,* s. 206.

[82] Ebulfez Süleymanlı, *a.g.e.,* s. 165.

[83] Turgut Subaşı-Sabina Abbaslı, *a.g.m.,* s.261.

[84] Mirza Bala Mehmetzade, "*Milli Dil ve Kimlik*", Kurtuluş, no:3, Sayı:3, Ocak 1935, s. 78.

ASSC Âli Sovyeti, 1939 yılında gerçekleştirdiği oturumuyla Latin alfabesi'nden Kiril'e geçiş yapılmış 1940'tan itibaren Rus dilinin etkinlik alanı daha da genişlemiştir. Azerbaycan'da kısa sürede 2 defa alfabe değişikliği yaşanmıştır. İlerleyen yılarda Azerbaycan dili fonetiği Rus alfabesine oturtulmaya başlanmış ve Rus dili, medeniyet ve eğitim alanında yayılmıştır. Bu durum Azerbaycan halkının medeniyet mirası üzerinde tahribata yol açmış, halkın kendi dili, tarihi kökenleri ve milli değerlerinden ayrılmasını sağlamıştır. Azerbaycan ders programlarında milli kültüre, edebiyata ve tarihe dair hükümler kaldırılmıştır. Sosyalist ideoloji doğrultusunda dersler yeniden programlanmış ve bu doğrultuda gençlerin yetiştirilmesi sağlanmıştır. Kısacası bu durum halkın genelinde sosyalist terbiyenin yayılması için araç olarak kullanılmıştır.

Sovyet ekonomi politikasının getirisi olarak uygulamaya konan NEP ile köylü üreticiye nispi de olsa bir takım hak verilmiş fakat bu şekilde köylüden alınacak erzak hususunda aşırıya kaçılması engellenmiştir. Bu sebepten ötürü Stalin döneminde Kolektivizasyon siyaseti uygulanmış, zirai üretim tamamıyla hükümetin eline geçmiştir. Stalin, kolektifleşme politikası ile mülk sahibi olmuş köylüleri bir sınıf olarak imha çalışmalarına başlamıştır[85].

NEP yıllarında toprak siyaseti köylü çiftliklerindeki mahsulün müsaderesini sınırlandırmak, bağımsız ticaret kooperatifleşmesinin gelişmesini, arazinin kiralanması vb. gibi yapılanmalarla köylü çiftliklerinin gelişmesini sağlamayı amaç edinmiştir. 1927-1928 yılların da gelindiğinde durum daha karmaşık bir hal almaya başladı. Avrupa'da kapitalist sistem hızla büyümüş, buna karşılık tarım ülkesi olan Rusya ekonomik olarak geri planda kalmıştır. Ağır sanayinin de Avrupa'da gelişmesi üzerine istenilen gelişmişliğin sağlanamaması ülke ekonomisinde ve gelişmişliğinde sorunlara sebebiyet vermiştir. Bunların yanında halkın gündelik ihtiyaçlarını karşılamasındaki sorunlarda iyiden iyiye artmıştır. Tüm bunların ortadan kalkması için yeni bir kalkınma planı gerekmiştir. Bu kalkınma iki şekilde olabilirdi. İlk

[85] Mehmet Emin Resulzade, *Bir Rejimin Yıl..,* s.1.

olarak, NEP ile devam edilerek ekonomik olarak tüm sektörleri yeniden düzenlenmek ve geliştirmek. Bu uzun vadede yapılabilecek bir yenilenme idi. İkinci olarak da, hızlı ve despot bir yönetimle gelişimi sağlamaktı. Bu yolla sanayileşmenin gelişimi daha hızlı olacak ve köylünün hızla ve zorla kolektifleştirilmesi sağlanacaktır[86]. Rus Komünist Bolşevik Partisi (RK(b)P)'nin XV. Kurultayında alınan kararla, kolektifleşme kursu verilecek ve kooperatifleşme bütün kademelerde gerçekleşecektir. Toprağın kademeli olarak kolektifleşmesi ile toprağın modern metotlarla işlenmesi sağlanacaktır[87]. Sözü geçen karar doğrultusunda, Sovyet Hükümeti NEP ile varlıklı hale gelen Azerbaycan köylüsünün elinden erzaklarını silah zoruyla almaya başlamıştır. Alınanlar zorla devletleştirerek kolhozlara aktarılmıştır[88]. Resulzade bu durumu "*kızıl Moskova süngüsünün gücüyle Sovyetlere bağlanan köylü memleketlerde, sosyalist sanayileşmesi namına yapılan soygun"* olarak tanımlamıştır[89].

Erzaklarını ve mallarını vermeyi reddeden köylüye karşı ağır yaptırımlar uygulamıştır. Hükümete karşı duran köylü kolhozlara girmeye zorlanmıştır. Kolçamaklardan genel vergilerle birlikte bir de münferit denilen bir vergi daha alınmıştır. Bu ağır şartlar altında kendinden başka yanında birini daha çalıştırdığı görülen köylüler de kolçamak olarak sayılarak onlara da bu ağır vergi yükümlülükleri uygulanmıştır[90]. Bu yaptırımların tek bir açıklaması vardı. O da kolhozları köylüye tek çıkış olarak dayatmaktı. Köylü baskılara maruz kalmış olsa da hükümete karşı direnmekten geri durmamıştır. Stalin'in uyguladığı bu ağır şartlar basına da yansımıştır. Sovyet basını, sömürge konumunda olan bölgelerde erzak toplanması sebebiyle oluşan kanlı olaylardan bahsederek komünistlerin dahi aç olan köylünün sakladığı tohumluk erzaklarını Moskova'ya vermek istememelerini haklı bulduğunu bu yüzden kurşuna dizilenler olduğunu yazmıştır. Kolhoz ve sovhozların bulunduğu bölgelerdeki memurlar hatta KP üyelerinin, komünist gazetesi söylemince

---

[86] Cafer Caferov, *Stalinizm Ve Azerbaycan Kendi,* Elm Yayınları, Bakü 2012, s. 29-30.
[87] a.g.e., s. 33-37.
[88] Belkıs Ulusaoy, *a.g.m.,* s. 160.
[89] Mehmet Emin Resulzade, "*Manalı Bir Manzara*", İstiklal Gazetesi, No: 25, Ocak 1933, s. 1.
[90] Belkıs Uusoy, *a.g.m.,* s. 161.

kolçomaklar tarafını destekleyerek Moskova'ya karşı durdukları ve halkın verecek bir şeyi kalmadığını söyleyerek müdahale ettiklerini yazmıştır. KP'nin gelen emirleri uygulamamalarını haklı bulan Resulzade, bu durumun milli cumhuriyet döneminde sık sık meydana geldiğini ve Azerbaycan KP dâhilindeki muhalefetin önceden beri savunduğu davanın zaten bu olduğunu vurgulamıştır[91]. Sovyet hükümeti sanayileşmek için kalkınma planlarını devreye sokmuştu fakat işler istenildiği gibi gitmemiştir. Gelişme kat edebilmesi için paraya ihtiyaç vardı bunu da topraktan elde etmeyi amaçlamışlardır. Lakin uygulanan zoraki politika halkı bezdirmiş, köylü kesim işleri geciktirmiş, toprağı ekmeme ambarları ateşe verme gibi eylemlerde bulunmaya başlamıştır. Buda Rusya ekonomisini daha kötü duruma düşürmüştür. Kötü ekonomik şartlar sebebiyle de Sovyet Hükümeti sanayide kullanmayı planladığı paradan mahrum kalmıştır[92].

Yaşanan direnişler, yapılan kalkınma planının geride kalmasına sebebiyet vermiş bu hususta RK(b)P 1930 yılında aldığı kararla kolektifleştirme işlemini durduğunu açıklamıştır. Fakat sistemin tekrar geri dönmesi pek zor olmamıştır. Yapılan uygulama yine beraberinde kanlı isyanları getirmiştir. Durum muhacerette bulunan aydınlar tarafında Avrupa kamuoyuna da duyurulmuştur. Fakat yapılan 5 yıllık kalkınma planı tüm zorluklara rağmen ısrarla uygulamada kalmış ve 1933 yılında gelindiğinde tamamlanmıştır. Kolçomakların sınıf olarak lağvedilmesi ve ülkeden kapitalist kuruluşların tasfiyesiyle tarım alanındaki tüm sorunlar ortadan kaldırılmıştır. Fakat uygulanan politikanın getirisi çok kanlı olmuştur. 1926-1939 yılları arasında kolektifleşme politikası yüzünden açlık ve direnişler sebebiyle birçok insan hayatını yitirmiştir[93]. 1935 yılına gelindiğinde halkın %80'inden fazlası kolektif çiftliklere yerleştirilmiştir. 1936 yılına gelindiğinde Stalin Sovyet anayasasını değiştirme girişiminde bulunarak bunu gerçekleştirmiş, anayasa için Molotov tarafında hazırlanan raporda, ziraat anlamında kolektifleştirmenin gerçekleştiğini, köylü ekonomisinin büyük çoğunluğunun artık kolhozlarda birleştirildiği ve arazilerin büyük kısmına sistem gereği kolhoz ve sovhozlar

[91] Mehmet Emin Resulzade, *Manalı bir Manzara,* s. 1.
[92] *Rusya'da Son Vaziyet*", Bildiriş Gazetesi, Sayı:11, 16 Ekim 1930, s. 1.
[93] Belkıs Ulusoy, *a.g.m.,* s. 182.

tarafından el konduğu hakkında bilgi beyan edilmiştir. Kolektifleşme ile sanayileşme için ihtiyaç duyulan sermaye elde edilmiş ve Sovyet Rusya için sanayileşme alanında ciddi bir adım atılmış olmuştur[94].

1.3. İkinci Dünya Savaşında Azerbaycan

İkinci dünya savaşanın patlak vermesiyle birlikte dünya ideolojik dengelerinde de değişiklikler meydana gelmek zorunda kalmıştır. Nazi Almanyası lideri Hitler'in öncelikli hedeflerini gerçekleştirmesinin önünde en büyük engellerden birisi Sovyetler Birliği idi. Almanlar önünde engel bulmadan ilerlerken bir yandan da Rusya ile gitgide sınır komşusu olma yolundaydılar. Rusların Baltık ülkeleri üzerindeki hâkimiyeti ortada idi. Fakat Balkanlara yapılacak olan olası bir müdahalede Rusya için stratejik olarak önemli olan Balkanlara müdahalesi gecikmeyecektir. Hitler'in "Hayat Sahası" fikrini gerçekleştirebilmesi için Rusya ile bir anlaşma yapılması gerekiyordu. Rusların tavrını anlayabilmek ve İngiltere'nin Almanya'ya karşı olan tutumunu değiştirebilmek için anlaşma yapmış olduğu Sovyetlere Mihver Devletlerine katılması hususunda bir adım atılmış fakat yalnızca ekonomik bağlamda bir anlaşma yapılabilmişti. Rusya'nın Romanya ve Balkanlardaki faaliyetlerinin artması Hitleri için bir tehdit oluşturmaya devam ediyordu[95]. Bu konu dâhilinde Mussolini'ye "*başlarda Rusya'nın tehlike arz etmediği fakat son dönemdeki teknik gelişmelerden ötürü Romanya'nın petrol kuyuları Rusya tarafında tehlike arz ediyor bu durumda Mihver Devletleri'nin ayakta kalmasının ise bu petrollere bağlı olduğunu"* bildirerek Rusya üzerine gerçekleştireceği harekatın ilk sinyallerini vermiştir[96].

---

[94] Menaf Turan, *"SSCB'de Toprak Mülkiyeti"*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:66, No 3, Ankara 2011, s. 315-316.

[95] Sevtap Sırakaya, *İkinci Dünya Savaşı Ve Azerbaycan,* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, s. 63-64.

[96] Liddel Hart, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi,* Cilt:1, Yapı Kredi Yayınları, (çev. Kerim Bağrıaçık), İstanbul 2003, s. 160.

Şubat 1941 tarihinde Hitler "Barbarossa Planını" uygulamaya koymuş, Alman orduları Baltık denizinden Romanya'ya kadar üç koldan Sovyet sınırları içerisine hücum etmişlerdir. Planın devreye girmesiyle birlikte Alman ilerleyişi sürmüş fakat bu durum beraberinde bazı sorunları da getirmiştir. Almanları öncelikli olarak iklim koşulları çok fazla zorlamaya başlamış kışın gelmesiyle Rusya coğrafyası Alman askeri harekatı için büyük engel oluşturmuştur. Bunun yanı sıra merkezinden uzaklaşmış olan Almanların askeri yardım alması güçleşmiş doğa koşulları ve stratejik konumun uzaklığı Rusya'nın yararına olmuştur. Başlangıçta Leningrad, Moskova ve Kiev olmak üzere başlayan Alman taarruzu neticesinde Kiev, Odesa ve Kırım alınmış, kış şartlarının ağır geçmesi sebebiyle Moskova harekatı başarısız olmuşsa da Kafkaslara ulaşılmıştır[97]. Almanların bölgede iki hedefi vardı. Öncelikli olarak Azerbaycan ve İran'a inmek daha sonra ise Stalingrad'ı ele geçirmektir. Fakat 1942 yılında Almanların Stalingrad'da ağır yenilgi almalarıyla birlikte Sovyet orduları karşı taarruza başlamış ve Almanlar Rusya'yı kademeli olarak terk etmişlerdir.

Dünya genelinde devam eden savaşın seyri Rusya'da alınan yenilgiden sonra değişmeye başlamış ve bir dizi konferanslar gerçekleştirilmiş 1945 yılına gelindiğinde ise Nisan ayında Ruslar Almanları ortadan kaldırmak için Berlin'e taarruza geçmişlerdir. Berlin'in işgal edilmesi ile birlikte iki hafta gibi kısa bir süre içerisinde İkinci Dünya Savaşı sona ermiş ve Sovyetlerin bu başarısı Orta Ve Doğu Avrupa'nın yeniden şekillenmesini sağlamıştır[98].

Rusya savaşa dahil olmadan önce Stalin'in uygulamaya koyduğu Beş Yıllık Kalkınma planı çerçevesinde ekonomisini güçlendirmeye başlamıştır. Fakat savaşın dünya genelinde yayılması Rus pazarını da derinden sarsmış ve ekonomik olarak Rusya büyük bir çıkmaza girmiştir. Erkeklerin cephede olması kolektif çiftliklerde kadınlar ve çocuklarla birlikte yaşlıların da çalışmasına gereksinim duyurmuştur.

---

[97] a.g.e., s. 182.
[98] Sevtap Sırakaya, *a.g.t.,* s. 122.

Yapılan yeni düzenlemelerle iş saatleri artırılmış düzenlemelere uymayanlar cezalandırılmıştır. Fakat alınan önlemlere rağmen açlığın önüne geçilememiştir. Bunun yanında askeri mühimmat sıkıntısı çekilmeye başlanması Amerika'dan alınan yardım ile giderilmeye çalışılmıştır. Amerika'dan alınan yardımla Rus ekonomisi biraz olsun rahatlarken III. Enternasyonalizminde sonunu hazırlamıştır[99].

İkinci Dünya Savaşının ortaya çıkmasıyla birlikte savaşın devamını sağlama adına petrol büyük önem arz etmiştir. 1939 yılında Almanya ve Sovyetler Birliği arasında yapılan anlaşmayla Almanya'nın petrol ihtiyacının Bakü üzerinden karşılanacak olması Azerbaycan ekonomisinde hareketlenmenin başlamasını sağlamıştır. Savaşın başlamasıyla birlikte Sovyetlerin İskandinav ülkeleri ve Polonya üzerindeki hâkimiyeti ve Almanların Avrupa'daki işgal hareketleri, Müttefik devletlerce müdahale edilmeyi gerekli kılmıştır. Durumu bu açıdan ele alan Müttefikler, Almanlar ve Ruslara ekonomik olarak zarar vermek için ortak bir hedef belirleme doğrultusunda çalışmışlar ve belirledikleri hedefleri Bakü olmuştur[100]. Fakat Bakü'ye ulaşılabilmesi için Türkiye hava sahasının kullanılması gerekmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde Türkiye hava sahasının kullanılmasına izin verilmemiştir. Son derece stratejik bir noktada bulunan Türkiye, öncelikle Sovyetleri karşısına almak istememiş ve savaştaki tarafsız konumunu korumaya çalışmıştır[101]. Diğer yandan Almanların Fransa'yı işgal etmeleri Bakü'ye yapılacak olan saldırının önüne geçmiştir. 1941 yılında Almanların Sovyetlere karşı savaş ilan etmesiyle birlikte, Sovyet bünyesinde bulunan Azerbaycan'da savaşa dolaylı yoldan girmiştir.

Sovyet hükümeti tüm Rusya halklarını savaşa karşı seferber etmek için mevcut askeri idareleri daha da sertleştirmiş, ülke genelinde tüm hakimiyet Devlet Savunma Komitesi'nin (GPO) dolayısıyla Stalin'in eline geçmiştir. Azerbaycan SSC'nin yardımını sağlayabilmek için Sovyet Rusya'da gerçekleştirilen savaş stratejileri Stalin'in emri ile Azerbaycan'da da uygulamaya konmuştur. Savaşın

---

[99] a.g.t., s. 126.
[100] a.g.t., s. 139.
[101] Fahri Armaoğlu, *"İkinci Dünya Harbinde Türkiye*", SBF Dergisi, Haziran 1958, s. 149.

başladığı sıralarda Stalin'in Sovyetleştirme politikaları hali hazırda aktif durumda idi. Fakat savaş sebebiyle bu politikaya ara verilerek tüm Sovyet halklarının desteğinin alınması için yeni savaş stratejileri uygulanmaya konulmuştur. Azerbaycan'da uygulanmaya konan ilk strateji savaşı "Büyük Yurt Savaşı olarak adlandırarak, halkı savaşa karşı yardıma çağırmak olmuştur[102]. Sovyetlerin her türlü desteğe ihtiyaç duyduğu bu dönemde daha önceleri yasaklanmış olan milli ve kültürel değerlerin yeniden gündeme gelmesine izin verilmiş, milliyetçilik algısı ile vatan sevgisi söylemlerinin önü açılmıştır[103]. AK(b)P denetimindeki film stüdyolarında propaganda amaçlı filmler gösterime dahi girmiştir. Savaşa destek amacıyla kullanılan araçlar arasında en önemli yeri din adamları almıştır. Bu amaç yörüngesinde Bolşevikleştirme çalışmaları sebebiyle yasaklanan dini yaşam ve din kurumlarının faaliyete geçmesine de müsaade verilmiş ve dini liderler Sovyet rejiminin amaçlarını halka anlatmak üzere göreve çağrılmış, kapanan ibadethaneler yeniden açılmıştır. Bağımsızlık döneminde şeyhülislamlık yapan Hacı Molla Ağaalizade, Azerbaycan Şiî idaresi başkanlığına atanmıştır. Bilim adamları da aynı amaç uğruna çalışmaya çağrılmış tarih kitaplarında işgalcilere karşı verilen mücadeleler anlatılmış, bu nedenle savaş dönemi tarih kitapları objektiflikten ziyade amaca ulaşmak için romantik tarzla yazılmıştır[104]. Görüldüğü üzere savaş Sovyetlerin genel politikalarını da etkilemiş, başlangıçtaki Sovyet ideolojisi olağanüstü halden ötürü bir takım tavizler vermek zorunda kalmıştır. Azerbaycan savaşa doğrudan katılmamış fakat insan gücü ve malzeme temini hususlarında önemli bir yer tutmaktadır. Bakü petrolleri aynı 1.Dünya Savaşında olduğu gibi Rusya'nın ihtiyaçlarının en önde gelen tedarikçisi olmuştur. Bakü bu dönemde en önemli petrol üretim merkezi olmanın yanında doğrudan işgale uğramadığı için Sovyet ordusunun gıda eksiğini tamamlama açısından da büyük öneme sahiptir.

---

[102] a.g.t., s. 142.
[103] Tahir Sünbül, *Azerbaycan'daki Siyasi Partiler,* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1996, s. 108.
[104] a.g.t., s. 109-110.

Almanların Barbarossa Planı ile komünizmi yıkma düşüncesi dışında bir de "Edelweiss" olarak adlandırdıkları Bakü başta olmak üzere Kafkas petrollerini ele geçirmeyi amaçlayan bir başka planları daha vardır. Çünkü Almanya savaş başlamadan önce petrol ihtiyacını Rusya ile yaptığı anlaşma doğrultusunda Bakü'den karşılıyordu. Savaşın başlaması ve gidişatın iki ülkeyi karşı karşıya getirmesi Almanya'nın petrolden mahrum kalmasına sebebiyet vermiştir. Sovyetleri saf dışı bırakabilmek ve gücünü devam ettirebilmek için Kafkas petrollerine ihtiyaç duymuştur[105]. 1942 yılında Kafkasya harekatıyla başarıya yaklaşan Almanya, Bakü ele geçirildikten sonra petrolün taşınması ve çıkarılması için yardımcı olması amacıyla Türkistan önderlerinden olan Mustafa Çoylakoğulu ve Veli Kayyum Han, Azerbaycan, Volga-Ural, Kafkasya ve Kırım bölgelerine "sorumlu komiser"[106] olarak atanmışlar ve Kafkasya'da özel olarak yönetebilmek için "Doğu Bakanlığı"(astministerium) kurulmuştur[107]. Gerek Almanlar gerekse Ruslar savaş üzerindeki güçlerini arttırma hususunda stratejik hamlelerini planlayarak ilerlemişlerdir. Rusların, halklara karşı ılımlı tutumu ile Almanya da bölgede söz sahibi olabilme adına aktif rol oynamıştır. Bu hususta Almanlar, planları dâhilinde Türkiye'de muhacerette bulunan Azerbaycan Türklerinden de faydalanmak istemiştir. Alman Büyükelçisi Von Papen bir raporunda, "*General Ali Fuat Erden'in Hazar denizinin doğusunda bağımsız bir Turan devletinin, Kafkasya'da kısmen Türkiye'ye bağlı bir federasyonun kurulmasının Türkiye'yi memnun edeceğini"* belirtmiştir[108]. Almanya böylece Turancılık fikrini körükleyerek Türkiye kamuoyunu etkilemeyi düşünmüştür. Turancı kesim Almanya'nın Rusları yenmesi dâhilinde Rus egemenliği altındaki halkların bağımsızlığına kavuşacaklarını düşünmüşler ve bu durum yalnızca Türkiye'deki kesimin değil Rus ve Azerbaycan kamuoyunda da geniş yankı bulmuştur. Almanya Türkiye'deki bazı yöneticilerle temasa geçmiş ve bu durumdan yararlanmak istemiştir[109]. Almanlar aynı zamanda savaş esirlerinden

---

105 Gamze Kona, "*Rusya Federasyonunun Kafkasya Politikası*" Azerbaycan Türk Kültürü Dergisi, sayı:355, yıl:52, Temmuz-Ağustos 2004, s. 15.

106 Süleyman Tüzün, *İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk İç Politikasında Dış Türkler Meselesi 1939-1945,* (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmış Doktora Tezi), Ankara 1998, s. 232.

107 Tahir Sünbül, *a.g.t.,* s. 108.

108 Süleyman Tüzün, *a.g.t.,* s. 234.

109 Sevtap Sırakaya, *a.g.t.,* s. 149.

faydalanabilmek için muhacerette bulunan bu aydınlarla birlikte Şark Nazırlığı oluşturulmuştur. Daha sonra bu nazırlık içinde komisyonlar oluşturulmaya başlanmıştır. Komisyonların amaçları esir listelerini tutmak ve daha sonrası için hazırlıklı bulunmaktır. 1941 yılında komisyonlar faaliyetlerine başladılar. İdil-Ural komisyonu Ahmet Teymur, Türkistan Komisyonu Veli Kayyum Han, Kafkas Komisyonu ise Mehmet Emin Resulzade idi. Sovyet esirleri ile ilgili ilişkiler kuran komisyonlar arasından uygun olanlar lejyonların oluşturulmasına katkı sağlamış, ilk olarak Tatar Lejyonu gibi askeri birlikler kurulmaya başlamıştır[110]. 1943 yılında Stalingrad Savaşından sonra Alman birliklerinin geri çekilmesi üzerine kurulan komisyonlara ve aydınlara daha fazla ihtiyaç duyan Almanya, Sovyet askerlerinin kaldığı kamplara girmelerine izin vererek Resulzade önderliğindeki komite üyelerine Azerbaycan lejyonu birliklerini ziyaret etme ve askeri olarak savaş direncini arttırmaya yönelik moral verici konuşmalar yapmaya izin dahi verilmiştir. Lejyonerlerin savaş ruhunu canlandırmanın yolu, onlara somut ve kesin bir amaç ortaya koymak gerekmiştir. Bu amaç Azerbaycan'ın şartlarına bakacak olursak Devletin bağımsızlığının kazanılması olabilirdi. Çünkü Almanlar geri çekilirken lejyonerlerin ölümüne savaşmalarını bekleyemezlerdi[111].

Azerbaycan milli komitesi oluşturularak başkalığına Resulzade getirilmiştir. Diğer aydınlardan farklı olarak Türkiye dışında bulunan Resulzade'ye daha fazla görev düşmektedir. Bu konuma getirilmesinin en önemli sebebi hem Azerbaycan'da hem de muhacirler arasında çok iyi tanınan bir siyasetçi olmasında ileri gelmiştir. Gerçekleşen görüşmelerde Resulzade, Alman makamlarının komiteye herhangi bir yetki vermeye niyetli olmadığından ve komiteyi yalnızca propaganda amaçlı kullanacakları sembolik bir örgüt olduğundan emin olmuştur[112]. Mehmet Emin Resulzade ile Azerbaycan'ın istiklali hususunda görüşmeler yapılmış, bu görüşmeler altı ayda sonuçlanmış ve Resulzade:"*birer müstakil devlet hayatı yaşarken toprakları işgal ederek, bağımsızlıklarını ellerinden alan nasyonal sosyalist zihniyet, kızıl*

[110] Nesiman Yaqublu, *Azerbaycan Legionerleri..,* s. 91.
[111] Giorgi Mamulia- Ramiz Abutalibov, *a.g.e.*, s. 406.
[112] a.g.e., s. 404-405.

emperyalizmin pençesinde inleyen halklara milli istiklallerini veremez" şeklindeki açıklamasını yaptıktan sonra Berlin'den ayrılmıştır[113].

II. Dünya Savaşının seyrinin Sovyet lehine dönmesiyle birlikte, Almanları desteklemekte olan Kafkas halkları büyük bir hayal kırıklığına uğramışlardır. Savaş sonrası gerek dünya genelinde gerekse Azerbaycan üzerinde ekonomik sorunlara sebep olmuştur. II. Dünya Savaşı boyunca Azerbaycan petrol üretimi 75 milyon ton civarında olmuştur. Petrolün tamamı ayrıca 22 milyon ton gaz ve üretimi gerçekleştirilen diğer ürünlerinin tamamı Sovyet cephelerine gönderilmiştir.

Azerbaycan'da halkın bir diğer geçim kaynağı olan tarım, savaş sırasında Sovyetlerin bazı arazilerinin Alman işgalinde kalmasıyla büyük önem kazanmış, ülke genelinde tarım alanları genişletilerek Azerbaycan Sovyetler Birliği'nin önemli yiyecek üslerinden biri haline getirilmiştir. 1941-1943 yılları arasında tarım arazisi 140 bin hektara ulaşmıştır. Kolhoz ve sovhozlardan gelen temel gıda ürünleri çay, pamuk, buğday vb. üretilmiş ve işlenmiş, büyük çoğunluğunu kadınların, gençlerin oluşturduğu yaklaşık 100 bin Azerbaycanlı işçi çeşitli endüstri alanlarında büyük ölçüde savaşın neden olduğu kötü koşullarda çalıştırılmış, bu sayede cepheye 500 bin ton pamuk, 1 milyon baş hayvan, milyonlarca sterlinlik ekmek gönderilmiştir[114]. Savaşın zor şartları cephe gerisini de olumsuz etkilemiştir. Savaşın sona ermesiyle birlikte olağanüstü halden ötürü esnetilmiş olan Sovyet Politikaları, tekrar karar değiştirerek savaş öncesi duruma geri dönmüştür. Bu amaç doğrultusunda "Planlı Ekonomik yapılanmaya geçilmiştir. 1951 yılında tüm cumhuriyetlerin sosyalizme geçtiği ve 1950'li yılların yeniden yapılanmanın başladığı yıllar olacağına vurgu yapılmıştır. Cumhuriyetler içindeki KP'lerin yetkileri arttırılarak savaş sonrası ekonomik sistemin düzelmesi için gerekli olduğu görüşünü ortaya atmışlardır. Düşünce ve kültür hayatı da bu yeni düzenlemelerden nasibini almıştır. Savaş dönemi askere ihtiyacı olan Ruslar, daha önceleri yasaklamış oldukları milliyetçi

[113] Sebahattin Şimşir, *Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi Ve Kültürel Faaliyetleri 1920-1991,* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1999 s. 12.
[114] Sevtap Sırakaya, *a.g.t.,* s. 179.

söylemlere izin vermişlerse de savaş sonrası bunu ortadan kaldırmışlardır[115]. Sosyal hayatta gerçekleşen düzenlemeler içinde en önemli yeri eğitim alanında yapılacak olan değişimler kaplamıştır. Savaşın bitimiyle birlikte okullar Sovyet ideolojisinin gençler arasında yayılmasını sağlamaya yönelik çalışmalarda hızlı bir şekilde başlamıştır. 1949 yılında AK(b)P'si kongresinde Rusça öğrenim görülmesi hususunda yeni düzenlemeler yapmıştır.

Savaş sonrası en dikkate değer durumlardan biri ise kuşkusuz 30 yıl ülkenin yönetiminde bulunan Mir Cafer Bağırov'un görevden alınması olmuştur. AK(b)P 1953 tarihinde tüm görevlerden uzaklaştırmış ve kısa bir süre sonra tutuklamalar gerçekleştirilmiştir. Nisan 1956 tarihinde Bağırov, Sovyet askeri mahkemesi önüne çıkarılmış ve Sovyet karşıtlarıyla aynı cephede bulunmak ve Müsavat ajanlığı yapmakla suçlanarak idam edilmişti. Bağırov'un tasfiyesi Stalin'in yeni düzenlemelerinin bir sonucu olsa da aslında Azerbaycan'da önceden beri uygulanan politikaların bir devamı niteliği taşımıştır. İkinci Dünya Savaşı ile sürgünler ve ölümlerin çoğalmasıyla birlikte Azerbaycan içerisinde ki milli söylemler de unutulmaya yüz tutmuştur.

[115] Tahir Sünbül, *a.g.t.*, s. 116.

II. BÖLÜM
2. MEHMET EMİN RESULZADE VE AZERBAYCAN CUMHURİYETİ

2.1. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin İlanı Ve Milli Temeller

1917 yılında gerçekleşen devrim ile Azerbaycan'ın siyasi ve toplumsal hayatında bir dizi değişiklik meydana gelmiş, uzun zamandır halka aşılanmaya çalışılan milli kimlik ideolojisi bu dönemde meyve vermeye başlamıştır. Rusya coğrafyasında gerçekleşen siyasi değişim Azerbaycan başta olmak üzere Rusya topluluklarının tümü üzerinde etki etmiştir. Bolşeviklerin, kendi kaderini tayin hakkı söylemi halklara bir umut olmuştur. Daha sonra Kafkasya'da, Maverayı Kafkas Seymi oluşturulmuş, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan temsilcileri bu yapılanma içinde yer almıştır. Daha öncede belirttiğimiz gibi Seym'den ilk Almanların desteğini alarak ayrılan Gürcistan olmuştu. Bunun akabinde de Azerbaycan delegeleri toplanarak Bağımsız Milli Şura'yı ilan etmişler ve başkanlığına Resulzade getirilirken 9 kişiden oluşturulan yürütme organının başkanlığına da Fethali Han Hoyski getirilmiştir.

28 Mayısta Şura ilk toplantısını gerçekleştirmiştir. Ana sorunlar gündeme getirilmiştir. Aralarında en dikkat çekici olanı ise, H. Hesmemmedov'un "Azerbaycan Müstakil Cumhuriyet" olarak ilan edilmesi gerektiğini bildirmesi olmuştur. Fakat bu çıkışa karşı Fethali Han Hoyski, öncelikli hedefin ülkeler arasında barışı sağlamak olması gerektiğini vurgulamıştır. Fakat bu düşünce Şura da kendine

destekçi bulamamış ve oy çoğunluğuyla istiklalin ilanı hakkında karar "*İstiklal Beyannamesi"* olarak kabul edildi[116]. Beyannamede yer alan maddeler şu şekildedir:

a. Azerbaycan halkı artık egemen halklar arasındadır ve Azerbaycan egemen ve bağımsız bir devlettir.
b. Bağımsız Azerbaycan Devletinin siyasi şekli Cumhuriyettir,
c. Azerbaycan Devleti, komşularıyla iyi ilişkiler kurmayı amaç edinmiştir,
d. Azerbaycan toprağı içerisinde bulunan tüm toplumlara ayrım yapılmaksızın vatandaşlık ve aynı siyasi haklar verilecektir,
e. 5.Kendi arazisinde yaşayan milletleri özgürlükçü haklarından mahrum etmeyecek onlara özgürlükleri için haklar tanıyacaktır,
f. Meclis toplanana kadar yönetimin başına halk oylamasıyla seçilmiş Milli Şura ve onu denetleyecek olan Geçici Hükümet bulunacaktır[117].

İstiklal beyannamesi Azerbaycan'da egemen ve bağımsız devlet algısını güçlendirmiş bu özelliğiyle Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Türk-İslam coğrafyasının ilk cumhuriyeti olma özelliği ile bir başlangıç teşkil etmiştir. Ve beyannameden sonra yapılacak ilk iş örgütlenmeye başkan seçmektir. Bu göreve Fethali Han Hoyski getirilmiştir. Göreve geldikten sonra 28 Mayıs kabinesini oluşturarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını bildirmek amacıyla dünya devletlerine telgraflar çektirmiştir. Azerbaycan devleti üç temel üzerine kurulmuştur diyebiliriz. Bunlar "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muhasırlaşmak" idi. Bu sebeptendir ki Azerbaycan devletinin bayrağındaki üç renk bu üç merhaleyi taşıyacak şekilde Mehmet Emin Resulzade tarafından hazırlanmıştır. Azerbaycan parlamentosunun ilk toplantısında kürsüye çıkan Resulzade yaptığı konuşmada, parlamento üyelerine seslenerek, *"partisel bazda hırslardan, şahsi kavgalardan ve isteklerden arınarak*

[116] Nesiman Yaqublu, *Azerbaycan Milli İstiklal..,* .s. 48..
[117] Mirza Bala Mehmedzade, *Milli Azerbaycan Harekatı,* s. 17.

vatan kaygısı ve millet sevgisini önde tutulması gerekliliğini" vurgulamıştır[118]. Parlamentonun kullandığı dil Türk dili idi. Türk olmayan delegelerin Rus dilinde konuşma yapmasına izin verilmiştir. Fakat resmi evraklar ve devletin resmi dili Türkçe idi. Buradan anlıyoruz ki kurulan yeni Cumhuriyet, ırk kimliğine uygun biçiminde şekillenmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti, dönemin esaslarına malik laik bir hükümettir. Maverayı Kafkas Seymi'nin dağılmasında sonra, Batum'da Azerbaycan ve Osmanlı Devleti temsilcileri görüşmüşlerdir. Osmanlı devleti adına Halil Bey, Üçüncü Kolordu Komutanı Vehib Paşa ve Azerbaycan adına Mehmet Emin Resulzade ile Hariciye Nazırı Muhammed Hasan Bey tarafından bir mukavele imzalamıştır. İmzalanan mukavele ile siyasi, hukuki ve iktisadi olarak karşılıklı dostluk kurulacak, iki ülke birbirine destek verecektir. Ve imzalanan anlaşmanın birinci maddesinde, iki ülke arasında barış ve dostluk devam ettirilecektir[119]. Görünen odur ki, kurulan yeni devlet İstiklal beyannamesinin 3. maddesinde de belirtildiği gibi ülkeler arası iyi ilişkiler kurma söylemini yerine getirmeye çalışmıştır. Fakat şunu da söylemeden geçmeyelim, Maverayı Kafkas Seym'i sağıldıktan sonra Gürcistan Almanya'ya Ermenistan ise Rusya'ya yakınlaşarak devletlerinin garantörlüğünü sağlamaya çalışmışlardır. Azerbaycan için Osmanlı Devletinden başka şans pek yoktur. Dönem siyaseti için Osmanlı ile ilişkiler kurmak önemli bir hamle idi.

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti resmen siyasi hayatına başlamıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığı Bakü Komünü için sıkıntıdır. Bakü'yü bırakmak istemeyen Bolşevik Hükümet, bölgede Ermeni destekli baskılarını arttırmıştır. Artık Bakü'nün Bolşeviklerden arınması gerekmiştir. Bunun için aynı yılın Haziran ayında Resulzade İstanbul'a gelerek Enver Paşa ile görüşmüş, Sultan Mehmet Reşat'ın da onayıyla Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Azerbaycan'a gitmiştir. Bolşeviklerle girişilen mücadelede, Kafkas İslam ordusu başarı elde etmiş, Azerbaycan halkı biraz daha rahat nefes almıştır. 1918 yılı Eylül ayında İstanbul'a Azerbaycan temsilci olarak Ali Merdan Topçubaşı gelmişti. Geliş

---

[118] *Azerbaycan Tarihi*, Cilt II, Apostrofe Yayınları, Bakü 2014, s. 185.
[119] Nesiman Yaqublu, *Azerbaycan Milli İstiklal..*, s. 32.

amacı, Azerbaycan Devletinin kuruluşu, toplumun mevcut durumu ve bağımsızlığını ilan etmesi ile alakalı memorandumu İstanbul'da bulunan temsilcilere teslim etmektir. İstanbul'dan sonra Versay'a gitmek üzere yola çıkmıştır. Uzun süren çabalar sonucu Ocak 1920 tarihinde Versay Yüksek Şurası tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığı kabul edilmiştir. Ve böylece Azerbaycan Cumhuriyeti dünya kamuoyu önünde tanınmıştır[120]. Mehmet Emin Resulzade, bölgesel olarak elde ettikleri başarıyı Osmanlı ilişkileri ve yoğun çalışma programı sayesinde dünya çapında bir başarıya dönüştürmüş, Azerbaycan Parlamentosunda yaptığı konuşmada "*bir kere yükselen bayrak bir daha inmez"* diyerek Azerbaycan Cumhuriyetinin kalıcılığına inandığını ortaya koymuştur. 1919 yılı kasım ayında Müsavat Partisi II. Kurultayı gerçekleşmiştir. Bu devlet kurulduktan sonraki dönemde partinin ilk toplantısı idi. Kurultayda 67 maddelik yeni bir program kabul edilmiş ve bu program iki bölümden oluşmuştur. Birinci kısım, teori ve amaç, ikinci kısım ise, faaliyet ve gerçekleşecek en yakın amaçtır[121]. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla yeni toplum düzeni oluşmuş ve bu düzen milliyetçilik ideolojisi ışığında şekillenmiştir. Eğitimde millileşme düşüncesi devletlin geleceği için önemlidir, çünkü Türkçülük devlet siyasetinin ana temelidir. Bunun sağlanabilmesi için milli eğitim şarttır. Eğitimle Azerbaycan Cumhuriyetinde iki şeyi gerçekleştirmek amaç edinilmiştir:

a. Milletleşme sürecinde, ümmetçiliğin kalıntılarını ortadan kaldırarak dilde ve düşünce yapısında sosyal hayatta bir uyum sağlamak,
b. Milli kültür etrafında faaliyetlerde bulunarak milletleşme sürecini hızlandırmak[122].

Bunların sağlanabilmesi için ilk hamle dil ve tarih konularında yapılmıştır. Devletin devamlılığı arzulanıyorsa, millet olma bilinci çerçevesinde bir yapı oluşturulmalıdır. Bakanlar kurulu kararı ile ortak iletişim dili olan Türkçe, devletin resmi dili haline getirilmiştir. Okullarda yeni ders programları oluşturularak Türk

---

[120] Tuba Aksoy, *Azeri Türk Mecmuası Üzerine İnceleme, Açıklamalı Dizin ve Seçilmiş Metinler*, (Giresun Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Giresun 2013, s. 19.
[121] Nesiman Yaqublu, *Azerbaycan Milli İstiklal..,* s. 40.
[122] Ebulfez Süleymanlı, *a.g.e.,* s. 132.

Tarihi, Türk Edebiyatı, Türk Dünyası coğrafyası dersleri konunun uzmanlarınca hazırlanarak amaca uygun hale getirilmiş ve okutulmaya başlanmıştır. 1919 yılında Müsavat Partisi'nin önerisiyle Bakü'de "Türk Ocakları" kurulmasını sağlanmıştır. Ocaklar Türkçülük propagandası yapmış, siyasi konularda paneller düzenlemiştir[123]. Milli devlet oluşturma anlamında hız kesmeyen faaliyetler yalnızca eğitimle sınırlı kalmamıştır. Sosyal hayatın geçtiği köy, kasaba, sokak vb. yer adları Çarlık dönemi adlarında sıyrılarak Türkçe isimleriyle yerlerini almıştır. Toplum üzerindeki Rus etkisini kırmaya yönelik psikolojik bir hamle olduğu yadsınamaz bir gerçeklik teşkil etmektedir.

2.1.1. Müsavatçılık İdeolojisi ve Mehmet Emin Resulzade

20. yüzyıl'da çıkan 1905-1907 meşrutiyet hareketi Çar'ın 17 Ekim Manifestosunu ilan etmesini sağlamıştır. Rusya topraklarında genel manada baş gösteren siyasi uyanış Azerbaycan'ı da etkisi altına almıştır. 19. yüzyılda Azerbaycanlı aydınların halkı aydınlatmak amacıyla güttükleri fikirler manifesto sonrası meyvesini vermeye başlamış ve Azerbaycan siyasi hayatında yeni bir başlangıç gerçekleşmiştir. Daha önceleri despot yönetimin politikaları sebebiyle sessizlik dönemi geçiren basın-yayın hayatı böylece bozulmuş, öncü aydınlar sayesinde matbaalar açılmaya gazeteler basılmaya başlamış, halk, aydınlar öncülüğünde bilinçlenmeye cemiyetler, siyasi partiler oluşturulmaya başlanmıştır. Matbuat hareketleri neticesinde siyasi içtimai ve milli fikirlerin oluşup yerleşmesi de hızlanmıştır[124].

Siyasi oluşumlar, tarihin her devrinde ülkelerin tarihlerinde siyasi ve içtimai rol oynamıştır. Ülkelerde siyasi partilerin oluşması, bölgelerin sosyal-iktisadi gelişmesinde önemli yer tutmuştur. Bu bakımdan Azerbaycan'da siyasi partilerin

---

123 a.g.e., s.134-138.

124 Meryem Oruçlu, *Azerbaycan'da ve Muhacerette Müsavat Partiyasının Faaliyetleri 1911-1992,* Azerneşr Yayınları, Bakü 2001, s. 31.

oluşturulması burada sosyal ve iktisadi gelişmenin nasıl olduğu hakkında bize bilgi vermektedir[125]. Siyasi şartlardan dolayı cemiyet ya da parti kuramayan Azerbaycan aydınları 1905'ten sonra ancak cemiyet[126] kurma imkânı bulmuşlardır. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan siyasi hayatında iki önemli siyasi görüş meydana gelmiştir. Bunlardan ilki; kendi programlarını kanun çerçevesinde gerçekleştirmek isteyen "liberal", ikincisi ise; Çar hükümetine son vermeyi amaçlayan inkılâpçı "radikal" görüştür. Azerbaycan'da inkılâp fikrinin ilk oluşumu "Himmet Partisi" ile olmuştur[127]. Daha sonra bu parti üyeleri "Müsavat Partisi" içinden yeniden birleşeceklerdir.

Rusya'da başta Türkler olmak üzere tüm halkların kültürel olarak bilinçlenmesi ve siyasi olarak mücadelelerinin başlaması Rus hükümetinin baskılarını arttırmalarına sebep oluyordu. Hal böyle iken baskıdan ötürü bazı aydınlar Rusya dışına kaçmak zorunda kalmıştır. Bu aydınlardan biriside Mehmet Emin Resulzade idi[128]. Önceleri, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu gibi aydınlar milli mesele üzerine çalışmaya başlamışlardı. Resulzade'den farklı olarak, farklı coğrafyalarda farklı fikirleri görmüşler ve milli bir oluşumun halka verecekleri hakkında bilgi sahibiydiler. Onlar sosyal demokrasiyi bir hedef olarak görmekten ziyade, amaçlarına giden yolda mücadelelerinin bir parçası olarak görmüşlerdir[129]. Resulzade açısından bakarsak, kendi bulunduğu coğrafya dışına henüz çıkmamış ve bağlı olduğu toplumda baskın ideoloji dışındaki bir ideolojiyle ancak basın yoluyla tanışmış ve milliyetçiliğin nasıl benimsenmesi gerektiği ya da halkına neler getireceği hususunda daha pasif kalımıştır. Devrin şartı ışığında, vatan, millet, bağımsızlık gibi yeni oluşum gerektiren cesur söylemlere içinde bulunduğu siyasi

---

[125] Rauf Hudiyev, "Türk Ademi Merkeziyet Fırkası Müsavat", *Elm Ve Hayat Dergisi*, Sayı 5, Bakü 1990, s. 1.

[126] Müslüman Hayriye Cemiyeti, Neşr-i Maarif Cemiyeti, Nicat, Sefa, Saadet gibi birçok cemiyet kurularak milli aydınlanmanın ve canlanması sağlanmıştır. Fakat Çar hükümeti bu cemiyetlerin çoğalmasından ve halkın bilinçlenmesinin önüne geçebilmek için Azeri Ermeni çatışmalarını körükleyerek milli uyanışı engellemeye çalışmıştır. Çar'a karşı hareket eden Ali Merdan Topçubaşı önderliğinde "Müslüman İttifakı" ve Ermeni terörüne karşı içinde "Difai" partileri kurulmuştur.

[127] Meryem Oruçlu, *a.g.e.,* s. 32.

[128] Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi..,* s. 34.

[129] Faik Elekberov, *Mehmet Emin Resulzade'nin Dünya Görüşü,* Elm Yayınları, Bakü 2007, s. 143.

ortamın gözünden yani ya sosyal-demokrat ya da dini çerçeveden bakmıştır. Sosyal demokrat ideoloji ve İslam ile ilişkilerin ön planda olması yeni bir ideolojik görüşün ortaya atılması önünde büyük bir engel olarak duruyordu. Zaten Çar Rusya'sına bu nazardan bakacak olursak en çok engellenen ve karşı durulan görüş "Milli Görüşlerdi" ve bu sebepten ötürüdür ki daha sonrası Azerbaycan milliyetçiliğinin öncüsü ve savunucusu olacak olan Resulzade'yi sosyal-demokrat bir görüş içerisinde görmek gayet doğaldır.

Baskı döneminin artmasının getirisi olarak Resulzade de diğer aydınlar gibi ülke dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Önce İran daha sonra da Türkiye'ye gelen Resulzade'nin, Türkçülük fikirleri ve Müsavatçılık İdeolojisi 1911-1913 yılları arasında İstanbul'daki faaliyetleri ile başlamıştır. Türkiye'ye gelen Resulzade burada Türkçülük faaliyeti gösteren aydınlarla tanışmış, Mehmet Emin Yurdakul'un yönettiği "Türk Yurdu" cemiyetine dâhil olmuştur[130]. Türk Yurdu dergisinde yayımlanan "İran Türkleri" adlı yazısı ile Türkiye dışındaki Türklerin varlığı ile de Türk aydınlarının ilgilenmeye başlamasını sağlamıştır[131]. O dönemde İstanbul'da hâkim olan görüşler Türkçülük ve Turancılık idi. Bu düşünce akımlarının temsilcileri aynı Resulzade gibi ülkeleri dışına kaçmak zorunda kalmış olan Yusuf Akçura, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu idi[132]. Resulzade, Türkiye'de tanıştığı aydınlar ile özellikle Türk Ocağında Ziya Gökalp ve Ali Bey Hüseyinzade arasında geçmekte olan fikri tartışmalar sırasında Gökalp'ın Türkçülük fikrinden etkilenmiştir[133]. İstanbul'da bulunduğu dönem etkilendiği diğer bir isim ise Şeyh Cemalettin Afgani[134] olmuştur. Afgani'nin dünya görüşünden çok fazla etkilenen Resulzade, özelikle de onun milli bilincinden etkilenmiştir[135]. Resulzade'nin dergide en meşhur çevirisi Afgani'nin *"Vahdeti-i Cinsiye Felsefesi ve Dil Birliğinin Hakiki Mahiyeti*"

---

130 *a.g.e.,* s. 150.

131 Sebahattin Şimşir, *Hayatı Ve Şahsiyeti..,* s. 21.

132 Hamlet İsahanlı, "Siyasi Liderler Ve Mehmet Emin Resulzade'nin Sosyal ve Siyasi İdealleri", *İrs- Miras Dergisi,* Ankara 2014, s.23.

133 Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi..,* s. 22.

134 Resulzade'nin, ümmetçilikten milliyetçiliğe, İslamcılıktan Türkçülüğe geçmesinde Afgani'nin rolü büyüktür. Ümmet fikrinde olan Müslümanlarda milliyet şuurunun uyanmasında etkili olan Afgani'ye göre; "milliyet haricinde saadet yoktur".

135 Nesiman Yaqublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi,* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2015, s. 71.

adlı eseri olmuştur ve fikirlerinin oturmasını desteklemiştir[136]. Türkiye muhacereti sırasında milli fikirleri oluşmuş olan Resulzade, 1911 yılında Bakü'de Himmet teşkilatının eski üyeleri olan Tağı Nağıyev, Abbaskulu Kazımzade ile birlikte "Müslüman Demokratik Müsavat Partisini" kurmuşlardır. Parti programı 8 maddeden[137] oluşmaktadır. Amaçları tüm Müslüman dünyasını millet ve mezhep ayırmaksızın birleştirmek ve Müslümanların milli hakları için faaliyet göstermektir[138]. İstanbul'dan 1913 yılında Azerbaycan'a dönen Resulzade partinin başına geçmiş ve parti programını yeniden düzenlemiştir. Partiyi Türk-İslam sentezini temel alarak Türkçü bir kuruluş haline getirmiştir[139]. Türkiye muhacereti sırasında etkilendiği fikir akımlarının bu sentezin oluşmasında rolü büyüktür. Ziya Gökalp'in, "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muhasırlaşmak" makalesinin etkisiyle ülkesine dönen Resulzade, Bakü'de yayınlanan "Açık Söz" gazetesinin başına bu düsturu koymuştur[140]. Gazetenin 2 Ekim 1915 tarihli sayısında Resulzade, Kafkasya'da Müslüman ve Tatar diye bilinen halkın Türk olduğunu vurgulayarak "Tuttuğumuz Yol" adlı makalesinde, asrın milliyetçilik asrı olduğunu haritaların bu ideoloji doğrultusunda şekilleneceğini öngörmüştür[141].

27 Şubat devriminden sonra gizli yürütülen Müsavatçılık düşüncesini ve gizli tutulan teşkilat gün yüzüne çıkmıştır. Ve Rus baskısına karşı milli bağımsızlık hareketine girilmiştir. Müsavat Partisi, Rusya'nın federatif kuruluşu içerisinde Azerbaycan'a muhtariyet fikrini ortaya koymuştu. Bunu gerçekleştirebilmek için güç toplamalıdır. Mart 1917'de Gence'de Nesib Bey Yusufbeyli önderliğinde kurulmuş olan *Federalistler Partisi* (Türk Ademi Merkeziyet Fırkası) ile birlikte 27 Mart 1917'de Bakü'de *"Bakü Müslüman Milli Şurası Geçici Yönetim Komitesi"*

---

136 Faik Elekberov, *a.g.e.,* s. 150.

137 Müsavat Partisinin ilk programı; millet ve mezhep farkı gözetmeksizin Müslümanların birleşmesi, bağımsızlığını kaybetmiş Müslüman ülkelerin bağımsızlıklarını yeniden kazanmalarını sağlamak, bağımsızlık mücadelesi veren Müslüman ülkelere yardım etmek, Müslüman milletlerin savaşma gücünü güçlendirmek için yardımda bulunmak, amaçlarına ulaşmak için önlerindeki engelleri kaldırmak, Müslümanların birleşmesini amaçlayan partilerle ilişki kurmak, toplumun refahı için çalışan diğer partilerle fikir alışverişi yapmak, Müslümanların siyasi, ticari ve ekonomik hayatlarını kuvvetlendirmeye çalışmaktı.

138 Nesiman Yaqublu, *Müsavat Partiyasının Tarihi,* Adiloğlu Yayınları, Bakü 2012. s. 38.

139 Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi..,* s. 36.

140 Faik Elekberov, *a.g.e.,* s. 151.

141 Nesiman Yaqublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi..,* s. 52.

oluşturmuştur. Bu komite sosyal ve milli bağımsızlığı amaç edinmiştir[142]. Müslüman demokrat bir kimliğe sahip olan Müsavat Partisi, Nesib Bey'in önderliğindeki parti ile birleşerek "Türk Âdemi Merkeziyet Milli Müsavat Partisi (TAMMMP)" adını almıştır. Böylece istiklal yolunda güçlü siyasi bir avantaj elde etmiştir[143]. Resulzade'nin mili amacı, milli varlık, dini gerçeklik ve yenileşmedir. İstenilen amaca ulaşmak için ise öncelikle halkın kendini tanıması tarihini bilmesi gerektiğini savunmuştur[144]. Resulzade'nin Açık Söz gazetesinde, Kafkas Müslümanları ve Tatarların Türk olduğunu yazmış olması halkı milli kimlik açısından bilinçlendirmeye çalışmasının bir örneğini teşkil eder. Bu durum gösteriyor ki, Resulzade milliyetçiliği sınıfsal mücadeleye engel bir görüş olarak değil, milletin kendi öz kimliğini tanıması için bir yol olarak görmüştür. Tüm bu bakış açısı "Müsavatçılık" ideolojisinin temelini oluşturmuştur[145]. Zaman Türkçülük ve Milliyetçilik Azerbaycan aydınları arasında önem kazanmıştır. Milliyetçilik fikrinin benimsenip yaygınlaşması halklara self-determinasyon söylemini perçinlemiş ve kurulacak olan yeni devletin milli esaslara dayalı kurulması talebi kaçınılmaz olacaktır. Müsavatçılık fikri ışığında halkın kendini tanıma ve sosyal alanda milli bir dönüş yaşamasının amaç edinilmesinin getirisi böyle bir devlet olmalıdır.

Resulzade, coğrafya bakımından geniş, halk topluluğu bakımından kalabalık olan Rusya'nın tek bir merkezden yönetilmesi fikrinin olumsuzluğunu ortaya koyarak devletin federatif yapıda bir devlet olması gerektiğini vurgulamıştır. Azerbaycan için muhtariyet talep edilirken diğer milletlerinde göz ardı edilmemesi ve halkların kendi geleceklerini tayin hakkı fikrini savunmuştur. Müsavat Partisinin yayın organı olan Açık Söz gazetesinin başlığında, *"İnsanlara Hürriyet, Milletlere*

---

142 Rauf Hudiyev, *a.g.m.,* s. 2.

143 Nesiman Yaqublu, "Azerbaycan Gerçeğinde Müsavat Partisi", *Azerbaycan Kültür Derneği Dergisi,* Sayı:379, Yıl:59,Temmuz 2011, s. 23.

144 Rus egemenliği altında kalan halklara kökenlerini unutturma çalışmaları yüzyıllar boyu devam etmişti. Azerbaycan halkı Tatar, Pers, Müslüman gibi terimlerle ifade ediliyordu. Resulzade tüm bu kullanılan terimlere karşı, İstanbul'daki muhacereti sırasında etkilendiği fikir akımlarının etkisiyle Azerbaycan, Azerbaycanlı terimlerini kullanmıştır.

145 Faik Elekberov, *a.g.e.,* s. 153.

Müsavat" ibaresi yer alıyordu[146]. Gazete ve dergilerle amaçlarını halka iletmek için çalışan Resulzade, basının etkisi ile Kafkasya'da siyasi, içtimai ve milli fikirlerin yayıldığını, toplumun böylelikle yeniden şekillendiğini halkın milli duygularını uyandırdığını hem de milli meseleler hakkında aydınlanmalarını sağladığını vurgulamıştır[147]. Milli müsavatçılık ideolojisinin bu şekilde yayılması sağlamıştır.

Nitekim Müsavat ideoloji ışığında kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşundan ilhakına kadar Resulzade Müsavat ideolojisine bağlı kalmış, muhaceret hayatında dahi bu mücadelesinden vazgeçmemiştir. Muhacerette basın yoluyla milli ideoloji hususunda yazmaya devam etmiştir. Yeni Kafkasya ve Odlu Yurt dergileri Azerbaycan fikrinin destekleyicisi olarak yayınlamıştır. Unutulmamalıdır ki Resulzade'nin ideolojisi Turancılık ya da Türkiye Türkçülüğü değil, Türkçülüktür.

2.1.2. Müsavat Partisi Ve Siyasi Çalışmaları

1911 yılında Bakü'de gizli bir teşkilat olarak oluşturulan Müslüman Müsavat Partisi, 1917 devrimi sonrasında gizlenmeyi bırakarak gün yüzüne çıkmış ve Azerbaycan'ın milli partisi olmak suretiyle yoluna devam etmiştir. Başlangıçta parti programı Müslüman halkın haklarını savunma eğilimi göstermiş bu durum partinin panislamist bir parti olarak görülmesini sağlamıştır. Program üzerinde Ermeni-Müslüman çatışmalarının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Çar Hükümetinin Ermenilere olan desteği Müslüman halk tarafından anti-Hıristiyancı bir bakış oluşturmuş, bu durum ise Rusya Müslümanlarının birlikte hareket etmelerini sağlamıştır.

Balkan savaşları sırasında yeni oluşma aşamasında olan parti, bir beyanname yayınlayarak halkı uyanmaya çağırmıştır. Beyannamenin,

[146] Müsteqil Ağayev, *Azerbaycan İçtimai Fikrinde Milli Mesele: 1917-1920. Yıllar,* Nurlan Yayınları, Bakü 2007, s. 21.
[147] Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti..,* s. 22

Müslümanların merkezi olan Bakü'den yayılmasını istemeyen Müsavat Partisi, Abbaskulu Kazımzade'yi Tiflis'e göndermiştir. Ve beyannamenin buradan yayılması sağlanmıştır. Beyannamede Türkiye'ye her türlü yardım gönderilmesi fikri ileri sürülmüş, bu tavır Kafkas Müslümanları içinde büyük heyecan yaratmış ve Bakü Türk konsolosluğu önünde insanlar toplanmıştır[148]. Bu da bize gösteriyor ki Müsavat Partisi o dönemde Müslüman halka istediği umudu aşılamış ve kitlelere ulaşmıştır. 1917 yılında Türk Âdemi Merkeziyet Fırkası ile birleşerek yeni bir oluşum içine girmiş, Türk Âdemi Merkeziyet Milli Müsavat Partisi adını aldığından bahsetmiştik. Bu yeni oluşum Türk milliyetçiliğini, yeni kurulacak olan Azerbaycan Devletinin temel yapı taşı olarak kullanacaktır. Federalizm prensibini milli amaç ile birleştirilmesi partinin en önemli hususunu teşkil etmiştir.[149] Devrim sonrası Azerbaycan'ın geleceği hususunda fikirler ortaya atılmaya başlamıştır. Uzun süre devam eden tartışmalarda, bir tarafta Türkçüler diğer tarafta İslamcılarla sosyalistler bulunmuş ve tartışmalar bu üçlü grup arasında geçmiştir. Federasyon esasını talep eden Türkçüler Azerbaycan için Mahalli Muhtariyet talep ederken, karşıt kısımda olanlar ise, halk cumhuriyeti ile yetinip Medeni Muhtariyeti savunmuşlardır. Aynı yıl Bakü'de gerçekleşen Müsavat Partisinin ilk kongresinde Rusya Türklüğünün idare şekli hakkındaki görüşleri belirtilerek, Azerbaycan, Türkistan, Kırgızistan ve Başkurdistan gibi ülkelere Mahalli Muhtariyet, Volga Nehri boyunda bulunan halklar ile Kırım Tatarları ve Rusya'da bulunan diğer Türk halklar için mahalli olmazsa Medeni Muhtariyet talep etmişlerdir[150]. Partinin söylemleri halkın desteğini almış yapılan seçimlerden galip çıkarması da milli harekâtın öncüsü konumuna gelmesini sağlamıştı. Türkiye muhaceretinin fikri olarak Resulzade'yi milli bilinç açısından etkilemiş bu da onun parti ideolojisini bu yönde şekillendirmesini sağlamıştır. Resulzade'ye göre; *Türkçülük ideolojisi en başta Türk milletlerinin milli dilinin, medeniyetinin, içtimai ve siyasi hayatlarının iyileştirilmesini sağlamayı amaç ediniyordu*. Bu ideolojiyi gerçekleştirmek Türk halklarının milli kimliklerini bilmeleri ve özlerine dönmelerinin sağlanmasıyla mümkündür. Kendi siyasi faaliyetlerinde Türkçülük ve İslamcılığı önde tutan Müsavat Partisi, Azerbaycan

---

148 Meryem Oruçlu, *a.g.e., s.*35-36.
149 Aydın Balayev, *Mehmet Emin Resulzade 1884-1955,* Çıraq Yayınları, Bakü 2012, s.71.
150 Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti..*, s. 30.

milli mücadelesinde Ruslara karşı halka öncülük etmek için parti programı hazırlamıştır[151]. Partinin ilk programı, İslami karakter taşımış daha sonra yeniden hazırlanarak daha milli bir hale getirilmiştir. Partinin I. Kurultayında belirlenen program şöyleydi;

a. Irk ve mezhep farkı olmaksızın tüm Müslümanlar birleştirilecek,
b. Rus egemenliği altında bağımsızlıklarını kaybetmiş milletlere bağımsızlıklarını kazanma hususunda yardım edilecek,
c. Bağımsızlıkları için savaşan Müslüman ülkelere maddi-manevi yardım yapılacak,
d. Müslüman milletlerin savunmasını sağlamlaştırmak için yardım edilecek,
e. Bu görüşlerin yayılmasını engelleyen tüm zorluklar ortadan kaldırılacak,
f. Müslümanların birleşmesi için çalışan diğer partilerle iş birliği yapılabilecek,
g. İnsanların refahı için çalışan yabancı partilerle ihtiyaç olduğu zaman fikir alışverişinde bulunabilecek,
h. Müslümanların sosyal hayatlarını kuvvetlendirmeye çalışılacaktır[152].

Görüldüğü gibi tamamen dini temele oturtulmuş, ümmetçi bakış açısıyla yazılmıştır. Fakat bu durum Resulzade'nin İstanbul'da bulunmasından sonra evirilerek milli bir program halini alacaktır. İstanbul'da bulunduğu sıralarda etkilendiği Türkçü görüş, Azerbaycan'ın bağımsızlığında önemli rol oynayacaktır.

1917 yılında TAMMMP'nin oluşumundan sonra, toplanan I. kongrede Türkçülük- milliyetçilik şu şekilde ifade ediliyordu; "*yalnızca din birliği bir milleti oluşturmada yetersizdir. Milleti oluşturan yegâne gereklilikler, dil, kültür ve edebiyattır"*. Bu bakış açısıyla tüm Türkler bir millettir. Bir devletin milli olmasının, dil mirasıyla gerçekleşeceğini ve zamanla Türk âleminin birleşeceği görüşünü savunmuşlardır. Bu savunum Müsavat Partisinin programının ana temelinin

[151] Hakani Memmedov, *Aydınlarımızın İstiklal Mücadelesi,* Qrifli Yayınları, Bakü 1999, s. 64.
[152] Behram Hasanov, *a.g.e.,* s. 77.

oluşturmuşlardır[153]. Müsavat Partisi kısa sürede Azerbaycan içinde büyük bir kitleye ulaşmıştır. Bunun sebebi Azerbaycan halkının öz kimliğine dair teşvik edilmesidir. Başlangıcında ümmetçi karakter taşımış olsa da daha sonraları yukarıda belirttiğimiz gibi, bölgesel muhtariyeti destekleyen ve Azerbaycan halkına milli bağımsızlığı hedeflemiş bir Müsavat Partisi görmekteyiz. Parti I. Kurultayında, Parti başkanı vasfı ile konuşma yapan Resulzade ilk defa burada "*milli istiklali olmayan bir millet, hürriyet ve medeniyeti de ifa edemez insanlara hürriyet, milletlere istiklal"*[154] söyleminde bulunarak kurulması planlanan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hangi temel üzerine yapılanacağını açıkça ilan etmiştir. Parti programı oturtulmaya çalışırken aynı zamanda da 1918 yılında, Azeri, Gürcü ve Ermeniler arasında kurulmuş olan Maverayı Kafkasya Seym Hükümeti, içinde de anlaşmazlıklar baş göstermiş, Gürcülerin Almanya ile yaptığı gizli görüşmeler sebebiyle Azeri ve Ermeni temsilciler durumdan rahatsızlık duymaya başlamıştır. Bunun akabinde Gürcistan'ın Seym'den ayrılarak bağımsızlık ilan etmesi üzerine, Azerbaycan temsilcileri başkanlığına Mehmet Emin Resulzade'yi getirdikleri Müstakil Milli Azerbaycan Devletini kurmuşlardır. 1918 yılında Azerbaycan'ın müstakil ve bağımsız bir devlet olduğu dünya kamuoyuna duyurulmuştur. Azerbaycan'ın bağımsızlık ilan etmesi, Rus egemenliği altında kalmış halkların, Türk toplulukları içinde önem teşkil etmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti Misak-i Millisinin yayınlanması ile Türk- İslam coğrafyasının ilk cumhuriyeti olma özelliğini de elde etmiştir[155].

Mehmet Emin Resulzade'nin fikirleri ile başkanlık ettiği Müsavat Partisi, çalışmaları sayesinde Azerbaycan siyasi sisteminde parlamentoda en büyük etkiye sahip olmuştur. 1919 yılı Ekiminde parti gittikçe nüfuz kazanarak hâkim güç haline gelmiştir. Bunun üzerine Resulzade parlamentonun açılış yılında, başkanlık ettiği siyasi kuruluşun siyasi amaçlarını, güdülecek iç ve dış politika prensipleri hakkında konuşma yapmış, toplumsal hayatın bütün alanlarının düzenlenmesini ön gören

---

153 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi,* Gençlik Yayınları, İstanbul 1975, s. 205.
154 Nesiman Yaqublu, *Müsavat Partisi Tarihi..,* s. 59.
155 Sebahattin Şimşir, *Hayztı ve Şahsiyeti..,* s. 99-100.

beyannamesi ile devlet kuruculuğu karakteri göstermiştir[156]. İstiklal üzerine kurulan milli Azerbaycan hükümeti, kısa sürede ülke de önemli işler gerçekleşmiştir. Öncelikle Çar politikaları sebebiyle ordusuz olan Azerbaycan'da, Osmanlı Devleti'nin desteği ve Nuri Paşa komutasında Bakü'ye gelen Türk askeri burada Azerbaycan milli ordusunun kurulmasına ön ayak olmuştur. Ülkede emniyet güçleri oluşturulmuş ve sosyal hayatta düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Halkın okuryazarlık oranını arttırmak için okullar açılırken, devletin resmi dili Türkçe kabul edilmiştir. Batının uyguladığı demokrasi baz alınarak devletin yönetim şekli belirlendi[157]. Fakat Azerbaycan'ın bağımsızlık günler pek uzun sürmemiş 1920 yılında XI. Kızıl Ordunun Bakü'ye girmesiyle tüm siyasi faaliyetler yerini gerilla savaşlarına bırakmış, devletin ilhakı gerçekleşmiştir. Müsavat Partisi üyeleri de birçoğu tutuklanmış diğer bir kısmı da ülke dışına kaçmak zorunda kalmıştır. Azerbaycan'da ilhak sonrası Sovyetleşme ıslahatları yapılmaya başlanmıştır. Ve ülkede sınıf diktatörlüğü meydana getirilmiştir. Bunun akabinde Azerbaycan'da proleter kültür yaratılmaya çalışılmıştır. Bu kültür şekil itibari ile milli idi. Bundaki amaç nüfus yönünden fazla olan Türk kitlesinin ilhaktan ötürü tepkisini alan Sovyet Hükümetinin, yaşanan ayaklanmaların daha da artması engellemiştir[158].

Tüm bunların ışığına, başlangıçta gizli faaliyetler sergileyen Müsavat Partisi, devrim sonrası gün yüzüne çıkarak söylemlerini halka açıkça duyurmayı başarmış, Azerbaycan siyasi hayatının şekillenmesi ve Demokratik Cumhuriyetin oluşması aşamalarında önemi rol oynamıştır. Öncelikli hedef olarak ezilen halkları birleştirmeyi ve bu halklar içinde tıpkı Azerbaycan için istediği gibi bir istiklal istemektedir. Milli uyanışın temsilcisi olan Resulzade ve partisi, halkın aydınlanması yolundaki temelleri derinden atmış, 1920 ilhakı sonrası dahi muhacerette faaliyet göstermeye devam etmiştir. Bu faaliyetler savaş mantığından ziyade basın yoluyla gerçekleşmiştir. Mehmet Emin Resulzade, Yeni Kafkasya, Odlu Yurt, Kurtuluş,

---

[156] Kamran İsmanyılov, " Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan Cumhuriyetinin Parlamentosunda Faaliyeti", *Mehmet Emin Resulzade'nin 120. Yılına Hasr Olunmuş Elmi Konfesransın Materyalleri,* 28 Ocak 2004, Hazar Üniversitesi Yayınları, Bakü 2005, s. 131-132

[157] Mehmet Emin Resulzade, *Eserleri1918-1920,* Cilt 5, Tehsil Yayınları, Bakü 2014, s. 17-18.

[158] "Bugünkü Edebiyat", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt: 20-6, Sayı: 193-32, Ağustos 1927, s. 375-358.

İstiklal gibi yayın organlarıyla bulunduğu ülkelerden Azerbaycan'da devam eden istiklal harekâtına destek vermiş, yazdıklarıyla hareketin bir nevi yol haritasını çizmiştir.

2.2. Azerbaycan'ın İşgali ve Sovyet Karşıtı Ayaklanmalar

Sovyet Rusya, Azerbaycan'ın resmi olarak tanınmasından hoşnut olmamıştır. Bakü, yalnızca petrol için değil, stratejik olarak İran'a ulaşmak için de gereklidir. Rusya açısından hayati önem taşıyan bölgenin işgali için hazırlıklar başlatılmıştır. İşgalde rol oynayıcı iç etkene bakacak olursak toplum, Bolşeviklerin sunduğu vaatler, iç işlerindeki çekişmeler ve Azerbaycan'daki siyasi-ekonomik durumun zorluğudur[159]. Uzun yıllar Rus ekonomisine bağlı olan Azerbaycan'ın asıl ticaret sahasını Rus pazarı oluşturmaktadır. Cumhuriyetin ilanıyla Rusya'dan ayrılan Azerbaycan hem Rus hem de dünya pazarından mahrum kalmıştır. Petrolünü ihraç edemeyen ülke de petrol işletmelerinde işsizlikler başlamış bu durum ülkede ekonomik buhranın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Akabinde gerçekleşen işçi grevleri durumu daha da karmaşık bir hale sokmuş bu durum karşısında işçilerle görüşen müsavat Partisi yetkilileri durumu düzeltmeye çalışmışlarsa da etkili olamamışlardır. Diğer yandan toprak reformu meselesi ülke içerisinde kesin çözüme kavuşamamıştır. Bu durum köylü kesim içinde huzursuzluğun artmasına zemin hazırlamıştır. Yapılacak olan toprak reformu hakkındaki kanunların, parlamentodaki fikir ayrılıkları sebebiyle işleme konulamaması hükümet içindeki buhranı sertleştirmiştir[160].

Azerbaycan'daki siyasi ve sosyal hayat içinde yaşanan kötü gidişat sayesinde Bolşevik Hükümet durumdan faydalanarak öncelikle Azerbaycan içerisindeki Rus yanlısı olan üyelerin etkinliğini arttırarak, azınlıkları hükümete karşı kışkırtmış ve silahlı direnişi örgütlemişlerdir. Nisan öncesi hükümet içindeki

[159] Musa Qasımlı, *a.g.e.,* s. 32.
[160] Meryem Oruçlu, *a.g.e.,* s. 72-73.

sorunlarda iyiden iyiye artmış yeni bir hükümet oluşturulması için Hacınsky'e danışılmıştır. Hacınsky Bolşeviklerle birlikte bir hükümet kurmaktan yana idi. Dönemde emperyalist güçlerle savaşan Türkiye'nin Bolşevik Rusya ile müttefik olması, Rus yardımı almasını gerektirmiştir. Bir yandan Ermenilerle savaşan Azerbaycan hükümeti diğer yandan Türkiye'ye yardıma gelecek olan Bolşevik Kızıl orduya yol verilmesi hususunda Halil Paşa'dan nota almıştır.[161]

XI. Kızıl Ordu Nisan 1920'de Azerbaycan arazisine girmiştir. Bakü demiryolu hattı boyunca ilerleyişini sürdürmüştür. Bu durum karşısında kendi içinde de ayrılıklar yaşayan halkın bir bölümü işgal güçlerine karşı direniş sergilemeye başlamıştır. Askeri harekâtın dışınca ülke içindeki gayri Müslüman kesimi de yanına alan Rus Hükümeti onlarında ayaklanmasını sağlamış, bu durumla birlikle Rus Komünist Bolşevik Partisi (RKBP) Bakü Komitesi, Bolşevik Himmet ve Adalet teşkilatlarını ani bir kararla birleştirmiştir. Bu durum gerçekleşmesinde Azerbaycan Komünist Bolşevik Partisi (AKBP) oluşturulmuştur. Bolşevik yayın organı olan Novıy Mır gazetesinde yer alan, "*Red olsun müsavat ve Han Bey Hükümeti! Yaşasın Sovyet Hakimiyeti, Yaşasın müstakil kızıl Sovyet Azerbaycan!"* sloganları Azerbaycan'da yaşanan durumu özetler niteliktedir[162]. 27 Nisanda komünist işgalciler sayesinde demiryolu, posta-telgraf, radyo, neft ve sanayi kuruluşları ile ticaret limanları ele geçirilmiştir. İşgali haklı çıkarmak maksadıyla Sultanov[163] rehberliğinde komünist destekçiler tarafından hazırlanmış asıl amacı hakimiyeti başta Nerimanov olmak üzere oluşturulacak olan yeni hükümete devredilmesi yönünde ültimatomu meclise sunmuştur. Ültimatomun müzakeresi için Hacınsky başkanlığında Resulzade'nin de dahil olduğu komisyon oluşturuldu. Azerbaycan parlamentosu içerisinde hakimiyetin devrine ilişkin fikir ayrılıkları farklı fraksiyonlar arasındaki fikir ayrılıklarını derinleştirmiştir. Denikin tehlikesine karşı Müsavat Partisi ile Sosyalist Parti aynı yönde yer almışlardır. Parlamento ültimatomu müzakere ederken Kızıl Ordu hükümet binalarını ve şehrin önemli stratejik

[161] Mirza Bala Memmetzade, *Milli Azerbaycan Harekatı,,* s. 134.
[162] *Azerbaycan Tarihi*, Cilt II, Apostrof Yayınları, Bakü 2014, s. 249-250.
[163] Azerbaycan SSC İç İşeri halk komiseridir. Daha sonra Nahçıvan Özerk Sosyalist Cumhuriyeti bakanlar kurulunda başkanlık yapmıştır.

noktalarını ele geçirmiştir. Bu gelişmeler ışığında Azerbaycan, Sovyet Rusya tarafından işgal edilmiştir[164]. Azerbaycan kazaları ve şehirlerinde öncelikle parti teşkilatları oluşturularak D.Bünyadzade, H.Sultanov, M.Efendiyev, H. Qarayev, M.Musabeyov gibi Sovyet destekçisi isimler bölgelere gönderilmiştir. Sovyet hâkimiyetinin ilk zamanlarında Bolşeviklerin ceza organı olarak görev yapan XI. Kızıl ordunun hususi şubesi, başta Müsavat Partisi olmak üzere siyasi yapılanmalara karşı tedbirler alarak işe koyulmuştur. Nisan ayından itibaren siyasi organizasyonlara yasak getirilmiştir. Fakat Müsavat Partisi başlangıçta bu yasağa uymayarak faaliyetlerine açıktan devam etmiştir. Başlangıçta açıktan yürütülen faaliyet daha sonraları gizli bir hal almış ve bu gizli teşkilatın başına Mirza Bala getirilmiştir. Bolşevik işgali ve Bolşevik asimile siyasetine karşın Müsavat Partisi eylemlerinden vazgeçmeyerek faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Azerbaycan'ın bağımsızlığı için çalışan yegâne kuruluş olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Müsavat partisi gizli faaliyetlerine devam ederken Azerbaycan'da yeni oluşumlar meydana gelmeye devam etmiştir. Öncelikli olarak komünist bir hükümet oluşturularak işe başlanmıştır.

Bakü'de oluşturulmuş yeni hükümetin başında Neriman Nerimanov başta olmak üzere Komünist Parti üyeleri gelmektedir. Hükümetin başında her ne kadar Azerbaycan Komünistleri bulunuyor olmuş olsa da perde arkasında asıl yönetim AKBPMK kâtibi, Kızıl Ordu Komutanlığı ve ÇEKA'nın elinde idi. İşgalin üzerinden bir ay geçmişti ki Azerbaycan'da milli ordu dağıtılmış, kişisel mallara el konulmaya başlanmış, halkın aydın kesiminden olan insanlar takibe alınmaya başlanmış bu durumdan rahatsız olan halk Rus rejimine karşı ayaklanmaya başlamıştır. Ve bir dizi isyan hareketi ortaya çıkmıştır. İsyanların tetikleyici unsurlarını askerler teşkil etmişlerdir[165].

---

[164] N.Nesibli, *Azerbaycan Demokratik Respublikası,* Bakü 1990, s. 40.
[165] Meryem Oruçlu, *a.g.e.*, s. 83.

Kızıl ordunun Bakü'ye girmesinin akabinde 22 Mayıs 1920'de Gence'de, başını askerlerin çektiği büyük bir ayaklanma gerçekleşmiştir. Halkın isyancılara destek vermesiyle sayısı artan kalabalık kısa sürede önemli merkezi noktaları, savaş ambarları, merkezi hapishaneler, demiryolu istasyonları ve halk komiserliği binasını ele geçirmişlerdir. Resulzade'nin görüşü, Gence'de gerçekleşen duruma ilişkin Gence'deki silahlı birlikler ayaklanmanın direniş gücünü oluşturduğu yönündedir[166]. Ayaklanmanın devam ettiği günlerde General Kvinitadze'nin durumu değerlendirmesi isyanın Bolşevikler için ne kadar kritik olduğunu ortaya koymaktadır. Generale göre, Gence ayaklanması bu hızda devam ederse Azerbaycan'ın diğer bölgelerine de sıçrayabilirdi. Böylece isyan bölgesel olmaktan çıkacak ve kitlesel bir direnişe dönüşecektir. Bu durumda Kızıl Ordu Bakü'ye çekilmek zorunda kalabilirdi. Bakü'ye çekilmesi burada yeni stratejiler geliştirerek uygun fırsatın yaratılmasını sağlayacak ve bu sefer tüm Azerbaycan işgal edilecektir[167]. Durumun kontrol altına alınması ve isyanın yayılmasını engellemek amacıyla bölgeye asker sevkiyatı sıklaşmıştır. İsyanın bastırılması için bölgeye dönemin Dış İşleri Bakanı Sultanov bölgeye gönderilmiştir. Ve Azerbaycan Devrim komitesi (ADK) bölgeye müdahale etmek için İşçi Ve Köylü Sovyeti oluşturulmuştur. Şiddetli geçen silahlı çarpışmalar neticesinde isyan bastırılmış milli ordunun birçok askeri Nargin adasına sürgün edilmiştir. Direnişin kırılmasında önce bölgeye gelen Fethali Han Hoyski Tiflis'te öldürülmüştür. Hoyski'nin öldürülmesini Sovyet basını müsavatçıların iç çatışması olarak nitelendirmiştir[168]. İsyan sonrası sağ kalmayı başaran müsavatçılar ve direnişçilerin bir kısmı Türkiye'ye kaçmayı başarmışlardır. Azerbaycan ordusunun önemli iki generali olan Aliağa Şıxlınski ve Samed Bey Mehmedov hapis cezasına çarptırılmıştır. Fakat daha sonra Nerimanov'un araya girmesiyle Generaller serbest bırakılmışlardır[169]. Nerimanov bu dönemde yargılanmadan ceza alan Azerbaycanlı direnişçilerin kurtarılması için kişisel komisyonlar oluşturulmasını istemiştir[170]. 1921 yılında Nerimanov,

[166] Anar Turan-Ceyhun Bayramlı, *a.g.e.,* s. 26.
[167] Giorgi Mamulia- Ramiz Abutalibov, *a.g.e.,* s. 26.
[168] Musa Qasımlı, *a.g.e.,* s. 102.
[169] Xanlar Bayramov, *Gence İsyanı 1920: Senetler Ve Materyaller,* Leman Yayınları, Bakü 2010, s. 54.
[170] *Azerbaycan Tarihi,* Elm Yayınları, Bakü 2008, s. 12.

Azerbaycan'dan sürgün edilmiş kişilerin, hapis cezasına çarptırılan Azerbaycanlı halkın ve ceza alan diğer kişilerin affedilmesi hakkında girişimlerde bulunmuştur.

Ayaklanmanın sonuçları halk açısından çok ağır olmuştur. Azerbaycan ordusu tasfiye edilmiştir. Ve bu durum beraberinde ülke içinde Ruslaştırma faaliyetlerinin başlaması sonucunu doğurmuştur. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra ADK Azerbaycan halkına çağrıda bulunarak Müsavatın Bolşevik karşıtı propagandalarına uymamaları gerektiğini aksi taktirde Kızıl ordunun duruma el koyacağını duyurmuşlardır. Böylelikle gence isyanı sona erdirilmiş ve halkın direniş gücü Gence'de kırılmıştır.

Gence'de gerçekleşen isyan hareketinin benzeri bir durumu Karabağ'da yaşanmıştır. Gence isyanı Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde halkı cesaretlendirmiştir. 1920 Mayısında Gence isyanının haberinin yayılması üzerine aynı yılın Mayıs ayında Karabağ'da da Sovyet hâkimiyetine karşı bir dizi ayaklanma gerçekleşmiştir. Halk Azerbaycan'daki yeni oluşuma karşı direniş sergilemeye başlamıştır. Karabağ'da Sovyet hâkimiyetinin yeniden kurulması, emperyalizmin yeniden bölgede güç kazanması, AHC üyelerinin tutuklanarak görevlerine son verilmesi, Azerbaycan burjuvazisine ve din adamlarına karşı baskıların artması ve Ermeni terörünün örgütlenmesi gibi sebepler bölgede Sovyet rejimine karşı ayaklanmaları doğurmuştur[171].

Karabağ'da Ermeni Taşnak çetelerinin faaliyetleri artmış, yerli halk üzerinde kırgın siyaseti ve toprak iddiaları başlamış, Azerbaycan kuvvetleri muhtelif yerlere yerleşerek direnişi başlatmışlardır. Şeki, Tartar, Cevanşir gibi bölgelere yerleşen kuvvetler buraları kontrol altında tutmaya çalışılmışlardır. Azerbaycan milli ordusuna Zeynalov önderlik etmiştir. 1920 Mayısında Nuri Paşa komutasındaki askerler bölgeye yardıma gelmişlerdir. Ve iki kuvvet birleşerek bölgeyi Kızıl Ordu

[171] Nazım Memmedov, *Azerbaycan Respublikası Karabağ Bölgesinin Tarihi: 1900-1930'luYıllar,* Avropa Yayınları, Bakü 2015, s. 187.

ve Taşnaklardan temizlemişlerdir[172]. Cevanşir kazasında isyancılarla Şuşa'daki isyancılar arasında güçlü iletişim bulunmaktadır. Albay Zeynelov ve Nuri Paşa Komutasındaki Yerel Devrim Komitesi, AKBP komitesi üyelerini diğer yetkilileri tutukladıktan sonra Ağdam ve Yevlah'da yerleşen 28. Rus alayına saldırı düzenlemiş ve etkisiz hale getirilmişlerdir. Hazirana gelindiğinde Kızıl Ordu birlikleri isyancılara karşı topyekûn bir saldırı başlatmışlarıdır. İsyancılara karşı saldırıda Ermeni kuvvetleri de yerlerini almıştı. Böylece bölge de tamamıyla bir yıkım gerçekleşerek isyan bastırılmıştır[173]. İsyanın bastırılmasından kısa süre sonra Karabağ isyancılarına karşı ağır cezalar uygulanmaya konulmuştur. Cezalandırmalarda Ermenilerin rolü de büyüktür. Yerli haklın topraklarına el kondu hayvanları ve erzakları da ellerinden alınan halk bölgeyi terk etmeye başlamışlardır.

Karabağ isyanı bastırıldığı sırada Zakatala'da yeni bir isyan baş göstermiştir. İsyanın çıkış sebebi diğerlerinden farksız temelinde Bolşevik kuvvetlere karşı koymaktır. Gence ve Karabağ isyanlarında farklı olarak isyanı askerler değil yerel halktan oluşan propaganda birlikleri başlatmıştır. Direnişçilerin başına bölgenin önde gelen isimlerinde olan Ahmediyev ve Molla Hafız Efendi geçmişlerdir. Kısa sürede Zakatala kalesi kuşatımış, Sovyet memurları tutuklanmıştır. Kızıl ordu birlikleri yenilgiye uğratılmış isyancıların Gürcistan'dan yardım alınmasının önüne geçmek amacıyla bölgeye askeri takviyeler yapılmıştır. Ve 20 Haziranda ayaklanma bastırılmıştır. 1920 yılı sonlarına doğru bölgede yeniden bir ayaklanma girişimi olmuştur. AKBP Yüksek Komiserliği gerçekleştirdiği toplantısında, girişime önderlik edenlerin müsavatçılar olduğunu ve bölgeye bazı İngiliz temsilcilerinin de para desteği yaptığını belirtmişlerdir[174]. Kısa süre zarfında Zakatala isyanı bastırılmıştır. Tutuklamalar başlamış bölgede Geçici Devrim Komitesi oluşturulmuştur. Bu isyanları Şeki, Şamahı, Aksu, Göyçay, Aktaş Kuba, Nahçıvan gibi bir dizi ayaklanma daha izlemiştir. Temelinde ki sebep XI. Kızıl Ordunun Bölgeye girmesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti ilhak etmesidir. İsyanlar Bolşevikleri uzun bir süre uğraştırmış fakat askeri güç ve baskılarla isyanlar bastırılmıştır.

[172] a.g.e., s. 189.
[173] Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s. 111-112.
[174] a.g.e., s. 116-117.

İsyanların bastırılmasında önemli rolü oynayanlar arasında Ermeni çeteleri de bulunmaktadır. Azerbaycan toprakları üzerinde hak iddiası ve Rusya'nın kışkırtmalarıyla bölgede maşa görevi gören Ermeniler, bölgede kıyım faaliyetlerine devam ederek yerel halkı göçe zorlamışlardır. Azerbaycan toprakları üzerinde ki bu bağımsızlıklarını geri almak için atılmış adımlar sonuçsuz kalmış, önderlik edenler cezalandırılmış, ülkede yeniden Bolşevik hava hâkim kılınmıştır. Gerçekleşen ayaklanmalar ışında duruma bakacak olursak halk üzerinde Müsavat ideolojisinin yerleştiğini görmek mümkündür. Milli devlet olma ve kültürüne sahip çıkma yolunda atılan adımlar halkın içine iyice nüfuz etmiştir. Yaşanan gelişmeler bunu kanıtlar niteliktedir.

2.3. Azerbaycan'da Bağımsızlık Sorunu ve Müsavat Partisi Faaliyetleri

Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından ilhak edilmesi üzerine, ülke içerisindeki en önemli siyasi ve ideolojik konulardan birisi Sovyet Azerbaycan'ı oluşturma düşüncesinin nasıl bir yol izleyeceğidir. Oluşturulacak olan yeni yapılanma müstakil mi yoksa bir merkeze bağlı mı olacağı sorunu gündeme gelmiştir. Başlangıçta halkın çok fazla tepkisini çekmemek adına Sovyet Azerbaycan'ının bağımsızlığını tanıyacaklarını beyan etmiş olsalar da daha sonraları siyasi, hukuki, ekonomik konularda baskı uygulayarak Rusya'nın sömürgesi konumuna getirilmeye çalışılmıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Azerbaycan hem stratejik konumu, hem de yer altı kaynakları sebebiyle Rus ekonomisinin ve sömürge faaliyetlerinin olmazsa olmazı konumundadır.

1920 yılında geçici inkılâp komitesi yeni bir hükümet oluşumuna onay vermiş, bu durum yeni hükümetin kadroları belirlenmiştir. Neriman Nerimanov, Sovyet Halk Komiserliği başkanlığının yanı sıra Sovyet Halkı Harici işler komiseri olmuştur. Ç. İldırım Halk Harbi Deniz İşeri Komiseri, H.H. Sultanov Dahili İşler Komiseri, Qarayev Halk Emek Ve Adliye Komiseri, Maliye Komiseri ise D.X.

Bünyadov idi. Tamamiyla Sovyet teşkilatlanması şeklinde yerleşme sağlanmıştır. Sovyet hükümetinin ilk icraatı Sovyet Halk Komiserliğini oluşturmak olmuştur. Oluşum Azerbaycan İnkılap Komitesine ilgili konularda yardım edecektir. Bakü'de Devamında yerel hâkimiyet organları kurulmuştur. Bakü'de gerçekleşen bu durum Gence'de de devam etmiştir. Baküye'ye Gence'den işçi köylü heyetleri gönderilmiştir. Quba, Şamahı, Lenkeran, Cevanşir gibi şehirlerde de inkılâp komiteleri oluşturuluyordu. 5 Mayıs 1920'de Lenin çektiği telgrafta, Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti işçilerinin serbest kalmasını kutladığı bildirerek, Azerbaycan'ın Sovyet hâkimiyeti altında kendi Sovyetler ile kendi bağımsızlığını ve Doğunun malum halklarının düşmanı olarak gördüğü emperyalizme karşı koruyacağını bildirilmiştir[175].

Ülke genelinde Sovyet yapılanma hız kesmeden devam ederken, bağımsızlık döneminden kalma tüm kalıntılar ise ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Yeniden oluşacak herhangi bir baş kaldırmayı önleyebilmek için Kızıl ordu devreye sokulmuş, başta Müsavat Partisi olmak üzere diğer partileri de gözlem altına almışlardır. İşgalle birlikte partilerin dağıtılması ve izlerinin silinmesi Azerbaycan'ın ilhakının ana temelini oluşturmuş bu durum beraberinde sorunları da getirmiştir. Başlangıçta parti açık olarak görev yapmıştır. 1923 yılında Müsavatçıların beyannamesi yayınlanmıştır. Beyanname gösteriyordu ki, Müsavatçılar Sovyetlere karşı açık faaliyete devam ederse, kıyımdan kurtulamayacaklardır.

Komünist bir hükümet kurularak başına Neriman Nerimanov getirilmiş, ülke içindeki siyasi yapılanmalara kısıtlama ve yasaklar getirilerek olası bir karşı duruşu engellemeye çalışmışlardır. Başlangıçta faaliyetlerine devam eden Müsavat Partisi daha sonraları baskılar sebebiyle gizli teşkilatlanmaya gitmiş, oluşturulan gizli teşkilatın başına Mirza Bala ve Abdülvahab Yurtsever gelmiştir. İlhak sorası Resulzade'nin muhaceret hayatının başlaması Partinin başkanlığını bu iki ismin üslenmesi durumunu doğurmuştur. A. Yurtseverin aktardığına göre, Cafer

[175] Cemil Gluyev, *a.g.e.*, s. 8-9.

Cabbarlı'nın evinde parti merkezi oluşturularak görev dağılımına ve komisyonların oluşturulması için çalışmalar başlamıştır[176]. Müsavatçılar, basın alanında da gizli faaliyetlerini sürdürmeye koyulmuşlar ve bağımsızlık döneminde çıkarmış oldukları İstiklal Gazetesini yayınlamaya yeniden başlamışlardır[177].

Bolşevikler tarafından başkanlığa getirilen Nerimanov başta olmak üzere, Türk kimliğine karşı önlemler alınmaya başlanmıştır. Türk Kimliğinden söz etmek şovanistlik olarak kabul edilmiştir. Bu suçlamalar neticesinde 1924 yılında 437 kişi Türkçülükle suçlanarak görevlerinden uzaklaştırılmıştır. 1930 yılından sonra başlayan büyük temizlik siyasetine kadar Azerbaycan'da Sovyetlere karşı ayaklanmalar hiç dinmemiştir[178]. Milli kimliğe karşı yapılan tahribatın yanında Azerbaycan toprakları da paylaşılmaya başlanmıştır. Durum karşısında faaliyet göstermeye devam eden müsavat yöneticileri bu faaliyetlerinin yurt dışında da sürdürmeye başlamışlardır. Resulzade, İstanbul'da olduğu dönemlerde Müsavat Partisinin yurt dışı merkezi oluşturulmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine 1924 yılında İstanbul'da Azerbaycan Milli Merkezi veya Azerbaycan Ulusal Cephesi kurulmuştur. Cephenin başına M. E. Resulzade getirilmiştir. Merkezle birlikte Avrupa'nın Azerbaycan öğrencilerinin ve siyasi muhaceretinin bazı kentlerinde de İstanbul merkezine bağlı olarak Azerbaycan Özgürlük Komiteleri veya şubeleri kurulmuştur. Örgüt her şeyden önce kendi basınını oluşturmaya çalışmıştır. Böylece, Türkiye'de 1923 yılının 26 Eylül'ünde *Yeni Kafkasya* dergisinin temelleri atılmıştır. Dergi bünyesinde Azerbaycan, özellikle de Kafkasya ile Kırım ve İdil Ural Türklerinin de önemli aydınları birleşmişlerdir. Bunlar arasında Ayaz İsaki, Sadri Maksudi Arsal ve Zeki Velidi Togan da bulunmaktadır. Derginin yayına başlaması Sovyet Rusya'sında tedirginlik yaratmış ve bu yüzden RSFSC Halk Komiserleri Sovyet'i Türkiye'ye derginin kapatılması yönünde bir talepte bulunmuşlardır. Sovyet baskılarından ötürü Türkiye'deki muhacirlerden ötürü Moskova'nın baskısı altında kalmak istemeyen Türk hükümeti, açıktan olmasa da el altında mücadelenin

[176] Nesiman Yaqublu, *Azerbaycan Milli İstiklal..,* s. 45.
[177] Meryem Oruçlu, *a.g.e.,* s.85.
[178] Sebahattin Şimşir- Aygün Attar, *Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri,* Berikan Yayınları, Ankara 2013, s. 111.

desteklemesi için Mustafa Kemal Paşa tarafından açık talimat verilmiştir[179]. İstanbul'daki Müsavat teşkilatının dolaylı yollarla 1925 yılına kadar Azerbaycan'la bağlantılarını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Hatta bazı Müsavatçılar Azerbaycan köylerinde dolaşarak Sovyet karşıtı propagandalar yapmış ve bunun sonucunda da bazı bölgelerde isyanın patlak vermesine neden olmuşlardır. Bu arada İran'daki Müsavat'ın denetimi Sovyet Azerbaycan'ından buraya kaçmış olan Mirza Bala Mehmetzade'nin kontrolünde bulunmuştur. M.B Mehmetzade Azerbaycan'dan aldığı bilgileri İran üzerinden İstanbul'a aktarmıştır. Nitekim onun talimatları doğrultusunda Müsavatçılardan Sultan Bey Kulubeyov'un İstanbul'da EsEr'lerle başlattığı diyalog sakıncalı bulunmuş ve kesilmiştir. 1927 yılında İstanbul'da bulunan Resulzade, Azerbaycan Türklerine çağrıda bulunmuştur. İşgalden sonra Türk halkı zulüm altına düşmüş ve Bakü petrolleri Rusya'nın varlığı için sömürülmeye başlanmıştır. Ülkede hüküm süren ÇEKA zulmü Azerbaycan'ın tüm ulusal değerlerinin yok edilmesine yönelmiştir. Çağrısını *"yaşasın istiklal yaşasın bağımsızlık"* söyleriyle bitiren Resulzade, Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlığını elde edebilmesi için halkı yurtdışından da olsa istiklal için teşvik etmiştir[180].

Uluslararası arenada da faaliyet sürdürmekte olan Azerbaycan aydınları, bulundukları yerlerdeki basın organlarıyla Azerbaycan halkına psikolojik olarak da umut vermeye çalışmışlardır. Müsavat'ın faaliyetleri Resulzade'nin Polonya'ya gitmesiyle faaliyet merkezi İstanbul'dan Polonya'ya kaymıştır. Burada faaliyetini sürdürdüğü sırada 1939 yılında Polonya'nın Almanya tarafında işgal edilmesiyle çalışmalarına devam etmekte sorun yaşayan Resulzade'yi, o dönem Paris'te bulunan aydınlar Fransa'ya davet etmişlerdi. Fakat Alman baskılarının yönünü Fransa'ya çevirmesi üzerine 1940 yılında faaliyet merkezi İsviçre'ye taşınmış fakat 2. dünya savaşının Avrupa genelinde yayılmasıyla birlikte burada da fazla kalamadan Polonya Başkanı Sikorsky tarafından Polonya'ya davet edilerek merkezi buraya taşımıştır.

[179] a.g.e., s. 123.
[180] a.g.e., s. 130-131.

Müsavat partisi 1945-1949 yılları arasında savaşın gidişatının yön değiştirmesiyle birlikte açıktan faaliyet yürütmelerinin zor olacağından ötürü, daha önceleri partinin yan organı olan ve Münih'te kurulmuş olan "Azerbaycan Demokrat Birliği" adlı kuruluşla faaliyetlerini devam ettirmeye çalışmışlardır.

2.4. Milli Kimliğin Oluşturulması ve Mehmet Emin Resulzade'nin Görüşleri

Azerbaycan'da ulusal burjuvazinin yaygınlaşması yerli üretimin deyimi yerindeyse kapitalist bir düzen içinde işlemeye başlaması Kafkasya'da yaşayan halkların toplumsal yapısında köklü değişikliklere neden olmuştur. Azerbaycan'daki bu yeni burjuvazi yapılanma toplumun fikir hayatında etkisini göstermeye başlamış, ulusal yapılanma sürecinin başlamasında etken teşkil etmiştir. 19. yüzyılda değişen dünya siyasi ve ekonomik dengeleri içerisinde petrol önemli yer tutmuştur. Azerbaycan'da ticari ilişkilerin artması Bakü başta olmak üzere şehirlerin büyümesine ve şehirlerdeki iletişimin daha aktif hale gelmesine neden olmuştur. Bu durum Azerbaycan için sosyal ve kültürel olarak etkileşimlerin başlaması ile Türk edebi kimliğinin ve dilinin yapılanmasında belirleyici unsur idi. Türk burjuvazisinin ilk temsilcileri olan, Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Musa Nagiyev, Şemsi Esedullayev, Murtaza Muhtarov, yalnızca Kafkasya coğrafyasında değil genel manada Türk coğrafyalarında kültürleşme ve ulusallaşma bilincinin alt yapısını hazırlamada öncülük etmişlerdir[181]. Ülke ekonomisinin hızla gelişmesi burjuvazi bir sınıf oluşturmuş fakat gözden kaçırılmaması gerek ana husus ise, diğer ülkelerdeki burjuva sınıfından farklı olarak Azerbaycan burjuvazisinin, toplumsal alanda milli bilincin yerleşmesi için uğraştığı gerçeğidir.

[181] İsmail Mehmedov, *a.g.e.*, s. 507.

Oluşan yeni sınıfsal yapı, Azerbaycan'ın birinci dönem aydınlarını oluşturmuştur. Bu isimler arasında, Mehmet Ali Mirza Kazım Bey, Abbaskulu Ağa Bakühanov, Mirza Fethali Ahundov'dur. Bu gibi aydınlar Rus politikaları sonucunda iyi eğitim görmüş anadili gibi Rusça konuşabilen kesimi oluşturmuştur. Rus işgalinden sonra yerel yönetimin Arapça, Farsça ve Türkçe yapılması gerekliliğinin doğması sebebiyle bu dilleri bilen mirzaları[182] memur olarak göreve almışlardır. Böylece Türk aydın kimliğinin temeli mirzalarca oluşturulmuştur.[183] Milli kimliğin oluşmasında basın yayın faaliyetlerinin de rolü büyüktür. Resulzade bu konuda; *"Matbuatın tesisi ile Kafkasya'da siyasi-içtimai ve millet bir fikri teşekkül ediyordu, efkâr-ı umumiye vücut buluyordu. Hayat-ı-milliye için pek mühim olan bir takım meseleler müzakere olunuyordu. Gazetelerin bugünkü milliyetler teşekkülünde oynadıkları rol malumdur. Bu rolünü onlar Rusya Türklüğü için dahi ifade ediyorlardı. Onlar halkın hem milli duygularını uyandırıyor, hem de maksad-ı milliyetten olan meseleleri tasvir ediyorlardı"*[184]. Milli kimlik ve milli kültür oluşturma girişimlerinde dönemin aydınları Türklük bilincinin Azerbaycan'da şekillenmesi üzerinde önemli yere sahiptirler. Azerbaycan Devleti kurulmadan önceki ilk aydınlanma hareketleri, Hasan Bey Zerdabi'nin fikirsel faaliyetleriyle başladığını söylemek yerinde olur. Çıkardığı "Ekinci" Gazetesinin "din ve dil birliği" sloganı atılan ilk adımın temelini oluşturmuştur. Zerdabi, *"Türkler dil özelliklerini kaybetmişler, onların dilini bulup geri verin ki ayağa kalksınlar"* söylemi bir milletin oluşumunda dilin ana temel olduğunu açıklar niteliktedir. Ekinci gazetesinin ana misyonu Türk dilinin korunması geliştirilmesi yönündedir[185]. İlk defa millet kavramını ise 1890'da milli bir içerikle kullanan gazete "Keşkül" gazetesi idi. Gazetede yer alan yazı da ilk kez "din ve millet" kavramlarının ayrı ayrı anlam ifade ettiğine dikkat çekerek millet adı olarak "*Azerbaycan Milleti"* tabiri kullanılmıştır[186].

---

[182] **Mirza:** Bazı Türk topluluklarında ve İran'da kullanılan soylu kesimi anlatan kelimedir.
[183] Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti..*, s. 10.
[184] a.g.e., s.22.
[185] Ali Asker, *"Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması(1918-1929) Ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler",* Yeni Türkiye Dergisi, Sayı:75, Ocak 2015, s. 536
[186] İsmayıl Memmedov, *a.g.e.,* s. 517.

Bu hareketten sonra 1891 yılında gazete kapatılmış basın yayın hayatı duraksama evresine girmiştir. Rus baskısının arttığı dönemde sessizlik 1903'te yayın hayatına başlayacak olan Şark-i Rus'a kadar devam edecekti. Çarlık Rusya'nın son döneminde yetişen aydınlar Azerbaycan fikir hayatında kalıcı izler bırakmış deyimi yerindeyse devre damgalarını vurmuşlardır. Bu dönem milliyetçilik ümmetçilik anlayışının ayrılması, milli düşüncenin şekillenmesi hususunda Azerbaycan için önemli dönüm noktasını teşkil etmektedir. 20. yüzyıl Azerbaycan aydın kadrosu maarifçilik (eğitim, kültür) yönünde çalışma faaliyeti yürütüyordu. Halkın okuryazarlılık oranını arttırmak öncelikli hedefleridir. Gerekli şartlar ve toplum dinamikleri hazır olmadan girişilecek bir istiklal mücadelesi felaketle sonuçlanabilirdi. Bu yüzdendir ki kültürel gelişmenin sağlanması için çalışmalarını ara vermeden sürdürmüşlerdir. Millet ve kültür hayatının, milli okullar, sanat alanında milli kuruluşlarla, milli basınla ve bunlar gibi manen moral motivasyonu yüksek tutacak kuruluşlara ihtiyaç olduğunun farkındalığıyla toplumun her kesime hitap edecek alanlarda yenileşme sağlanmaya çalışılmıştır[187]. Rus devrimi sonrası da bu alanlarda çalışma faaliyetleri devam ettirilmiştir. İlk iş olarak ilkokul ve liselerin birinci sınıfları millileştirilmiş, Cumhuriyet Devrinde bu okullara milli edebiyat, milli tarih ve Türkçe dersleri konmuştur. Burada amaç eğitimde kökten yetişerek millileşmiş bir kitle oluşturmaktır[188]. Azerbaycan'ın üçüncü dönem aydınları diye nitelendirebileceğimiz isimleri[189] maarifçi hareketten çok ulus ve cumhuriyet kavramlarının düşünsel alt yapısını oluşturup Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasını sağlamıştır[190].

Yavaş ve sistematik bir biçimde olgulaşan Türk Milliyetçiliği fikri, Resulzade'nin bu ideolojiyi Azerbaycan aydınları ve halkı arasında da yaymaya başlamasıyla sağlamıştır. O, millet, milliyet ve milliyetçilik kavramları üzerinde durarak bu kavramların yerleşmesinde öncü adımlar atmıştır. Millet kavramı ile

---

187 Hüseyin Baykara, *a.g.e.,* s. 76.
188 "Darülfünun Meselesi", *Yeni Kafkasya Dergisi,* Sayı:1, Yıl:2, 4 Ekim 1924, s. 14.
189 Alibey Hüseyinzade (1864-1941), Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934), Mehmet Emin Resulzade (1884-1955), Nesib Bey Yusufbeyli (1881-1920), Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)
190 Ali Asker, *a.g.m,* s. 530.

milliyet kavramı arasındaki farkı şöyle açıklamıştır; *"Milliyet etnik bir anlam iken millet siyasi bir anlam taşır. Diğer bir değişle milliyet belli şartların oluşmasıyla meydana gelmiş statik bir oluşum iken, millet ise bu statik oluşumun bilinçlenmiş halini teşkil eder"*[191]. Resulzade, Bir milletin millet olabilmesi için öncelikle bilinçlenmesi taraftarıydı ve çalışmalarını bu yönde aktifleştirmiştir. Söylemlerinde Türk kelimesini kullanmaktan çekinmeyerek yüzyıllar boyunca Rus egemenliği altında kimliksizleştirilmiş olan halklara etnik kimliklerini öğrenme hususunda öncülük ediyordu. O maddi unsurların manevi unsurlar olmadan vatan kelimesinin tam manasını bulamayacağı görüşündedir. Bu bağlamda Resulzade, " *Dili, gelenekleri, dini, vatanı bir olanlar bir milleti teşkil eder, fakat bir milliyetin millet haline gelmesi kendi bilinci ve iradesi ile gerçekleşebilir, bu yalnızca toplumsal hafıza dönüşümlerini sağlayacak olan bir organın faaliyetiyle vücut bulur"* şeklide düşüncesini temellendirmiştir[192]. Devrim sonrası içinde bulunulan durum milli meselelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dünya savaşının gidişatının hız kazanması ile Doğu Milletlerinin, milli tarihini hakkıyla öğrenmesi gerekliliğini vurgulayan Resulzade, milli davaya başlarken bu davayı yürütecek gücü devrin şartlarında hazır olarak bulduklarından bahsetmiştir[193]. Azerbaycan halkını da bu davayı yürütecek konuma hazırlamak için Müsavat Partisi üyeleri ile çalışmalara girişmiştir.

Milliyetçilik fikrinin yayılması ve milli kimliğin oluşturulması için öncelikli hedef olarak Milli Birliği oluşturup korumak gerekmektedir. Rus hegemonyası altında Türk milletinin dağılmış olması Milli Kimliğe dönüş aşamasında önemli bir engeldir. Bu hedef doğrultusunda ilk iş olarak milletini tanıma ve dil alanında çalışmalara girişen Resulzade, gösterilen mücadelenin yalnızca silahlı değil, kültürel olarak da gerçekleştirmeyi amaçlamıştır.

---

[191] Mehmet Emin Resulzade, *Milli Tesanüd 1884-1955,* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1978, s. 19.

[192] Mehmet Emin Resulzade, "*Azeri Matbuatının Şanlı Hatırası",* Yeni Kafkasya Dergisi, Yıl:3, Sayı:9, 1 Mart 1926, s. 1.

[193] Mehmet Emin Resulzade, *"Milliyet Mebdeinin Avrupa'da Galebesi"* Yeni Kafkasya Dergisi, Yıl:4, Sayı:5-6, 16 Ocak 1926, s. 5.

2.4.1. Azerbaycan'da Dilde Millileşme Ve Alfabe Üzerine Çalışmalar

Azerbaycan'da millileşme hareketlerinin temel adımını dil oluşturmuştur. Dil millet olma bilincinin yerleşmesinde ve yayılmasında en önemli araç olarak tarihin her devrinde karşımıza çıkmaktadır. Aydınlanma hareketlerinin ilk olarak dil alanında olma sebebi de işte bu yüzdendir. Rusya coğrafyasındaki etnik zenginlik dilin oluşumunda önemli yer tutmaktadır. Gerek çarlık olsun gerekse Sovyet dönemi olsun halkların milli dil hususunda yaşadıkları baskı politikası, milletlerin gelişmesi önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır. Ortak dilin kültürlerin birleşmesi ve bilinçlenmesi demek olduğunun farkında olan Sovyet hükümeti de bu hususta birçok asimile politikasıyla karşımıza çıkmaktadır.

Rus okullarında eğitim görmüş Azerbaycan aydınları, iyi eğitimlerinin yanı sıra Batı'da yayılmakta olan akımlarla da alakadar olarak yetiştikleri kapalı toplum yapısı içine düşüncelerini yayma faaliyetlerine geçmişlerdir. 20. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan'da has dilinde yazma okuma eğilimleri artmıştır. 1905 yılında gerçekleşen ihtilal ile birlikte yaşanan otorite boşluğu dil faaliyetlerinin açığa çıkmasında etkin rol oynamıştır. 1905 yılında sonra çıkartılan Füyuzat dergisinde, Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türklerinin aynı kökten geldiklerine vurgu yapılarak aradaki farkların mühim olmadığı dile getirilmiştir. Dergide milli dilin yüzyıllar boyunca her türlü gelişmeden uzak kaldığını bu sebepten ötürü de gelişemediğini yazmıştır[194]. Gelişmemişliğin ortadan kaldırılması için basın yayın, edebiyat ve sanat alanında birçok girişimde bulunulmuştur. Bu girişimlere öncülük eden isimler daha öncede belirttiğimiz gibi Azerbaycan'ın birinci dönem aydın kadrosu idi. Çağın aydınları, Azerbaycan halkına daha yakın olarak siyasi ve sosyal konuları onlara kendi ana dillerinde anlatarak, edebiyat dilinin halk arasında kullanılan dil olmasını sağlamaya çalışmışlardır. Azerbaycan'da da eğitim, öğretim ve kültürel alanda bir aydınlanma yaşanması toplumla iç içe olmaktan

[194] Tadeusz Swietochowski, *"1920 Öncesinde Rus Azerbaycan'ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası",* Ethnic And Racial Studies, (Çev. Saadettin Gömeç), Londra 1991, s. 180.

geçmektedir[195]. Bir nevi millete hadimlik ettiklerini söylersek hata etmiş olmayız. Abbaskulu Ağa Bakühanov, Mirza Şefi ve Mirza Fethali Ahundzade, Azerbaycan'ın Rönesans devrini hazırlayan isimler olmuşturlar. Bakühanov Azerbaycan tarihçiliğinde faaliyet gösterirken, Ahundov edebiyata realist bir bakış açısı getirmiş, Şefi ise Azerbaycan kültürünün yayılması yönünde çalışmıştır. Bakühanov Azerbaycan Türkçesinde değişime gidilmesi fikrini sunmuş, ilk defa eski edebiyat dilinin bırakılıp dilde sadeleşmeye gidilmesi gerektiğini dile getirmiştir[196]. Eğitimde de bazı değişiklikler meydana gelmiş, okullarda dersler anadilde eğitim vermeye başlamıştır. Ana dilin yanında, Farsça öğrenimi devam edecek, fakat buna ek olarak Rusça dersi de gösterilecektir. Ve öğrencilere Arap alfabesinde olduğu gibi hecelemek yöntemiyle değil ses fonetiği şeklinde okuma yazma öğretilecektir[197].

Dil faaliyetleri, 1908 Jön Türkler hareketi diye bilinen hareketin öncülüğünde Yeni Lisan adı atında düşüncenin ortaya çıkmasıyla kendi içinde bölünme yaşamıştır. Osmanlı topraklarındaki bazı aydınlar dilde sadeleşmeye gidilmesi gerekliliği için kampanyalar başlatmıştır. Bu Yeni Lisan hareketi Azerbaycan'da da kendine yer bulmuştur. Ve dilciler Osmanlı Türkçesini savunanlar ve Azerbaycan Türkçesini savunanlar olmak üzere ikiye bölünmüşlerdir. Azerbaycan Türkçesi destekçileri tıpkı İstanbul'daki aydınlarda olduğu gibi Osmanlıcanın Arap ve Farsça ile bozulduğunu ifade etmişlerdir[198]. Feridun Bey Köçerli, Ana Dil makalesinde, her milletin kendine özgü ana dilinin var olduğuna vurgu yaparak, ana dilin milletin manevi dirliğini sağladığını belirtmiştir. Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi tartışmaları sürdüğü dönemlerde kendilerine destekçi bulmuşlardır. Resulzade bu konuda, iki problemi de göz önüne alarak bir mukayese

---

[195] Hüseyin Baykara, *a.g.e.,* s. 71-72.
[196] Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan Dil Ve Edebiyatının Dönüm Noktaları,* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1953, s.22-23.
[197] *Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı,* Apostrof Yayınları, Bakü 2001, s. 217.
[198] Tadeusz Swietochowski, *a.g.m.,* s. 183.

yapmış ve Azerbaycan dilinde Türkçe sözlüklerin daha çok olduğuna vurgu yaparak Azerbaycan Türkçesini savunanlara destek vermiştir[199].

Dil için yapılan çalışmalar devamında söz dizimi, alfabe kullanımı gibi hususları da getirmişti. Arap Alfabesinden Latin Alfabesine geçme fikri ilk olarak Ahundov tarafından ileri sürülmüştür. Ahundov'a göre Latin alfabesine geçiş çağdaşlaşma anlamında atılan önemli bir adımdır. Buradan şu sonuca varabiliyoruz, toplumların dini çerçevede yaşamaları, Rusya'nın da engellemeleriyle gelişme gösterememeleri, dini ibare teşkil eden her türlü durumun toplumu gelişmekten alıkoyduğu yönünde fikirler ağır basmıştır. Azerbaycanlı aydınlar arasında hazırlıklar yapılmaya başlanmış ve 1922'de "Yeni Türk Elifbası" adında bir komisyon oluşturulmuştur. Ve komisyon ilk iş olarak Azerbaycan Türkçesine uygun ses fonetiğini karşılayacak bir alfabe hazırlama çalışmalarına girişmiştir[200]. 1925-26 yılları arasında durum Sovyet hükümetince de onaylanmış hata zaruri halde getirilmiş ve yeni alfabe bütün Türk okullarında okutulmaya başladı. Ardında 1927-28 yıllarında ise yayın zorunluluğu getirilerek[201] Sovyet topraklarında hiçbir şekilde Arap alfabesiyle basılmış eser girmesi yasaklanmıştır[202]. 1926'da Bakü Türkoloji Kurultayı toplanmıştır. Dil, etnik köken vb. konularda konuşmalar yapılan kurultayda, Türk lehçelerinin problemlerinden de bahsedilmiştir[203]. 1924 yılında AMİK tarafında Azerbaycan Sovyet'inin resmi dili Türkçe olarak ilan edilmiştir. Fakat ilerleyen zamanlarda bu durum milli dil siyasetinden rahatsız olan Sovyet hükümetince onaylanmamaya başlamıştır. 1936 yılında yenilenen Sovyet anayasasında Türk Dili ibaresi yerine Azerbaycan Dili ibaresinin kullanılacağı hakkında karar alınmıştır. 1937 yılında ise Sovyet hükümeti daha önce onayladığı Latin alfabesini şimdi kaldırmak suretiyle yerine Kiril Alfabesinin geçirilmesini

---

[199] Aydın Balayev, *a.g.e.,* s.33-34.
[200] Bilal Şimşir, *Azerbaycan'da Türk Alfabesi,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 5-6.
[201] Ebulfez Süleymanlı, *a.g.e.,* 158-159.
[202] Sovyet politikalarına baktığımızda Latin harflerini destekleme hususunda karşımıza şu durum çıkmaktadır. Ateizm politikası ve Sovyetleştirme ideolojisi güden hükümetin, İslami ve milli kültürü muhafaza ettiği düşüncesiyle Arap harflerinden vazgeçip Latin harflerini kullanılmasına izin verdiğini görüyoruz.
[203] *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları,* (Çev. Kamil Veli Nerimanoğlu- Mustafa Öner), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 15.

hedeflemiştir. Alfabenin değişiminden sonraki aşama okullardaki eğitimin Ruslaştırılması yönünde atılan ciddi adımlarla olacaktır[204]. Azerbaycan aydınlarının milli hareketi Stalin dönemi uygulanan politikalarla sekteye uğramış, diğer Türk topluluklarıyla kültürel bağların kurulması engellenmiştir.

2.4.1.1. Alfabe Değişikliği Fikrinin Temeli Ve Sonuçları

Azerbaycan'da alfabe tartışmalarının mazisi oldukça eskiye dayanmaktadır. İslamiyet'in kabul edilmesiyle birlikte Arap alfabesi kullanmaya başlanmış, zamanla bu alfabenin Türkçenin yapısına uymadığını görmüşler ve XIX. yüzyılda eğitim ve öğretimin yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte Arap harflerinin Türk çocuklarına öğretilmesinin pek çetin olduğunu tecrübe etmişlerdir. Yine XIX. yüzyıldan itibaren gazeteciliğe başlanılmasıyla birlikte, Arap harfleri ile gazete hazırlamanın zorlukları da ortaya çıkmıştır. Bu durum Azerbaycan aydınlarını ikiye bölmüştür. Bir kısmı Arap alfabesinde yenilikler yapılarak Türkçe ses yapısına uyarlanmasını savunurken, diğer bir kısmı ise tamamıyla değişmesi taraftarı olmuştur. Latin alfabesinin önde gelen savunucularından birisi Azerbaycan'ın ünlü dramaturgu ve şairi Mirza Fethali Ahundzade idi. 1857 yılında Türkçe kelimelerin doğru okunabilmesi için Arap alfabesinin ıslah edilmesini savunan Ahundzade, 1863 tarihinde Tiflis'ten İstanbul'a gelerek harflerin ıslahı hususundaki tasarısını sadrazam Keçecizade Fuat Paşa ile görüşmüştür. Tasarı aydınlar tarafından incelenerek Arap alfabesinin Türkçeye uymadığı ve ıslah çalışmaları yapılması konusunda ortak karara bağlanmıştır[205]. Bu girişiminden olumlu sonuç alamayan Ahundzade, daha sonra Arap alfabesini tamamen terk ederek Latin alfabesi temeline dayanan yeni bir Türk alfabesi oluşturmuştur. Fakat bu girişiminde de olumlu sonuç alamamıştır. Ahundzade'nin çalışmaları devrin şartları sebebiyle rafa kaldırılmışsa da tam manasıyla bu fikirden vazgeçilmiş diyemeyiz[206]. Daha sonraki dönemler de, 1900'lü yılların başlarında

[204] Ülkü Yakar, *a.g.m.*. s. 315.
[205] Cem Karakılıç-Oğuzhan Aydın, "Azerbaycan'daki Latin Alfabesi Tartışmalarına Türkiye'deki Azerbaycan Matbuatının Bakışı", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Erzurum 2010, s. 184.
[206] Hatice Şirin ,"Türklerde Alfabe ve Kimlik", *Yeni Türkiye Dergisi*, Ankara 2002, s.747.

Tatarlar arasında da Latin alfabesine geçiş veya Arap alfabesini ıslah etme fikirleri konusunda pek çok rapor hazırlanmıştır. Şunu belirtmekte fayda var ki 1917 Ekim ihtilaline kadar Tatarlar arasında en fazla kabul gören fikir Latin alfabesine geçiş fikridir. Ekim ihtilalından sonra Tatarlar arasında konu tekrar gündeme gelerek ve 1920 yılında Kazan'da Tatar ve Başkurt âlimlerin katıldığı toplantıda, Alimcan İbrahim Efendi'nin sunduğu rapor doğrultusunda Latin harflerine geçiş kabul edilmiştir. Bu toplantıda ayrıca bütün Orta Asya'daki Türkler arasında Latin alfabesine geçiş hususunda teşvik etmek maksadıyla karar alınmıştır.[207] 1917 ihtilalinden sonra gelen bağımsızlık hareketi sonucunda Türk dünyasında belli başlı hareketlenmeler meydana gelmişse de daha sonra iyi yönde ilerleyen gelişmeler yerini sürgünlere bırakmak zorunda kalmıştır. Böyle bir dönemde Resulzade'nin 1922 yılında İstanbul'a gelmesiyle Azerbaycan'ın milli kimlik oluşturma aşamasında yeni bir evreye daha girilmiştir. Resulzade gibi Kafkasya Muhacirlerinin oluşturmuş olduğu Yeni Türk Elifba Komitesi, fikirlerini yaymaya başlamış ve Türk tarihinde bir ilke imza atarak Eylül 1922'de Türk tarihinin ilk Latin harfli gazetesi olan Yeni Yol Gazetesini yayınlamaya başlamışlardır[208]. Gazete Türk dilini yalnız Arap harflerinden kurtarmayı değil yabancı kelimelerden de arındırmayı kendine amaç edinmiş ve Latin alfabesi fikri kısa zamanda yayılıp Azerbaycan sınırlarını aşmaya başlayınca Azerbaycan Sovyet Hükümeti tarafından da destek görmeye başlamıştır[209]. Fakat bu durum sonrasında Sovyetler için sorun teşkil edecektir. Çünkü Türk halklarının ortak bir alfabe kullanıyor olmaları birleşmelerini sağlayabilirdi. Daha sonra ki evrede Sovyetler alfabe konusundaki desteklerini geri çekerek Kiril alfabesine geçiş hususunda yeniden baskı politikalarına geri dönecektir. 27 Nisan 1920 istilasının ardından Türkiye'ye kaçmak zorunda kalan Azerbaycan muhacirleri Latin alfabesi hususundaki gelişmeleri takip etmiş, yapmış oldukları yayınlarla bir taraftan bu konudaki görüşlerini açıklamaya diğer taraftan Sovyet politikalarının altında yatan gerçekleri Türk ve dünya kamuoyuna duyurmaya çalışmışlardır. Muhacerete çıkışının ilk yılında Azerbaycan Cumhuriyetinin Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti adlı kitabı hazırlayan Resulzade, Latin

[207] Ümit Özgür Demirci, "Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci", *Türk Yurdu Dergisi,* sayı: 287, Cilt:31, 2011, s. 226.
[208] Cem Karakılıç-Oğuzhan Aydın, *a.g.m.,* s. 187.
[209] Bilal Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1992, s.98-108.

alfabesi konusundaki fikirlerini ilk kez burada dile getirmiş ve böyle bir hareketin Azerbaycan ile Türk Dünyası arasındaki münasebetleri ortadan kaldıracağını ifade ederek bu duruma karşı çıkmıştır[210]. Türk devletlerinin katılacağı bir kurultay hazırlama fikri ortaya atılmış, bu hususta Baldauf ve Menzel gibi Rus Türkologları uzun süredir bir Türkoloji kurultayı tertip etmek istediklerini belirtmektedir. Rus Türkolog'u Samayloviç 1913 yılında böyle bir kongre için girişimlere başlamış ancak yeterli desteği bulamayınca bu konuyu ertelemek zorunda kalmıştır. Samoyloviç'in de aralarında bulunduğu Rus Türkologları 1922 yılında aradığı desteği bulmuşlardır. Azerbaycan aydınlarının girişimleri ile kamuoyunda ciddi şekilde tartışılmış, dönemin aydınlarının uzlaşması sonucunda Latin alfabesine geçiş 1923 yılında kabul edilmiştir[211]. 1923 yılında Samoyloviç Bakü'ye geldiğinde en büyük destekçisi Ağamalıoğlu olmuştur. Başlarda Rusların alfabe konusuna olumlu bakmaları dikkati çekse de daha sonra durum anlaşılacaktır. Baldauf'a göre ise kongrede üç ayrı grup vardır. Birincisi Latin taraftarı Azeriler, ikincisi Latin taraftarı Ruslar, üçüncüsü de Sovyet destekçileridir[212]. Türkiye'den de Fuat Köprülü önderliğinde bir heyetin katıldığı Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kongresi'nde yapılan görüşmeler sonunda, Latin alfabesine geçişin kabul edilmesi, dönemin ünlü yazar ve bilim adamlarından Halit Ziya, Necip Asım, Ali Canip, İbrahim Alaaddin, Yusuf Semih, Ali Şeydi, Avni Başman, Prof. Zeki Velidi Togan, Prof. Köprülüzade Mehmet Fuat gibi önemli şahsiyetler Arap harflerinden yana tutum sergilerken, 1927 yılının sonları ve 1928 yılının ilk yarısı, Latin alfabesine geçiş yolunda çok hararetli tartışmaların yaşandığı bir dönem olmuştur[213]. 1926 yılında Bakü'de yapılan 1. Türkoloji Kongresi'nin ünlü Rus Türkolog'u W. Radloff ve İsmail Gaspıralı şerefine yapılmasını öneren görüş de kabul edilerek, bu kongre bu iki şahıs şerefine yapılmıştır. Bu kurultayda başta alfabe sorunu olmak üzere terminoloji, etnografya, imlâ, Türk tarihi, dil akrabalıkları ve Türk dilleri konuları ile ilgili bildiriler sunulmuştur. Kurultayın sonunda ise tüm Türk halkları için ortak bir Latin alfabesine

---

210 Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiye-i..,* s. 99-100.

211 Ayça Ergun, "Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişikliği", *Bilig Dergisi,* Sayı:54, Yaz 2010, s. 139.

212 Ümit Özgür Demirci, *a.g.m.,* s. 227.

213 Ulviye Aliyeva, *Azerbaycan Ve Atatürk,* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015, s. 22.

geçiş kabul edilmiş ve bu doğrultuda çalışmak üzere 26 kişilik bir komisyonun oluşturulması kararlaştırılmıştır[214].

Mustafa Kemal Atatürk Türk Dünyası'yla bir kültür birliği sağlanması fikrini de çok öteden beri savunuyordu. Bakü Kongresi'nde Latin harfinin uygulanmasının kabulü Mustafa Kemal'in de idealleriyle tam manasıyla örtüşmüştür. Bernard Lewis ise, Sovyetlerin ülkelerindeki Türkler için Latin yazısını kabul etme nedenlerinin, Türkiye ile teması kesmek olduğunu, ama bunun Türkiye'de ters bir etki yaratıp Latin harflerinin kabulünü desteklediğini, Türkiye'deki Azerbaycanlı sürgünlerin Latin harflerinin propagandasını yaptığını, bunun da Mustafa Kemal'in politikasına uyduğunu belirtmiştir[215]. Önceleri Türkiye'nin Latin alfabesine geçişinin Türk dünyası arasındaki ilişkilere zarar vereceğini ve kopukluk yaratacağını düşünen Resulzade daha sonra bu durumu altında yatan sebebi anlayarak, alfabe değişikliğine destek vermiştir. Daha sonraları Resulzade, ortak bir fikir ve ideal olmadıktan sonra ortak bir hamle ve hareketin de olamayacağını düşünerek hem muhaceretteki siyasi teşkilatın propaganda aracı olmak üzere hem de dağınık halde bulunan muhacirleri bir çatı altında toplamak maksadıyla Yeni Kafkasya Mecmuası adıyla bir dergi neşretmeye başlamıştır. Yeni Kafkasya Mecmuası özellikle alfabe meselesini Azerbaycan Türklerini, Türkiye etkisinden bertaraf etmek, Müslüman dünyası ile maddi ve manevi teması koparmak ve Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri arasında manevi bir uçurum yaratmak için Rus emperyalizmin elinde güçlü bir silah olarak telakki etmiş, Sovyet medeni inkılâbının ilk büyük adımının başlıca siyasi manasının Azerbaycan Türklerini komşu ülkelerde yaşayan soydaşlarının, zararlı ideolojilerinden kurtarmaya yönelik olduğunu vurgulamıştır[216]. Başlangıçtaki olumsuz düşünceleri Atatürk'üm amacını bilemeyen Resulzade'nin fikirleri zamanla değişerek Türkiye'nin Latin alfabesine geçmesi Azerbaycan Türkleri tarafından memnuniyetle karşılanmış, söz konusu olay Mehmet Emin Resulzade'nin 15 Ekim

---

[214] Ömer Faruk Demirel, *1. Türkoloji Kongresi ve Menzel*, 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı, TDK,, Ankara 1999. s. 27-65.
[215] Hamit Alioğlu, "Azerbaycan'da Türkoloji'nin Dünü ve Bugünü," *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1994, s.2337.
[216] Bilal Şimşir, *Türk Yazı Devrimi.., a.g.e.,* s.127.

1928 tarihinde kalem aldığı bir yazısında Türkiye – Azerbaycan arasındaki ilişkileri muhafıza açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.[217] Aynı şekilde Mirza Bala Türkiye'deki gelişmeleri kaleme aldığı "Yeni Türk Alfabesi Münasebetiyle" başlıklı makalesinde şu satırlarla değerlendirmiştir: Yakın ve Orta Doğu yeni bir devre girmiştir. Türk Dünyası Arap harflerinden vazgeçerek Latin harflerini kabul etmiştir. Şimdiden görünüyor ki, bu hareket Türk illerinin, bilhassa şark ve garp Türklerinin kültürel münasebetlerinde yeni safhalar açacaktır. Bu yeni münasebat safhaları her yerden evvel şark ve garp Türkleri arasında ve Azerbaycan ile Türkiye Türkleri arasında etkileşimi artıracaktır[218] diyerek yaşanan gelişmelerin Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine hizmet edeceği üzerinde durmuştur.

Türk Dünyası'nda bu gibi gelişmeler yaşanırken Dil'de Birlik şiarını gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Türk Cumhuriyetleri Latin alfabesine geçmiştir. Ancak Sovyet rejimi, 1937'den başlayarak Azerbaycan'ın ve Sovyetler Birliği dahilinde yaşayan diğer Türk dilli halkların Sovyet sistemi ile daha iyi bütünleşmesini, Rus dilinin milletlerarası iletişimde kullanılmasını ve en önemlisi, Rus dilinin ve kültürünün yaygınlaşmasını sağlayacağı düşüncesiyle Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçişi gerekli bulmuştur. 1939'da alfabe Kiril olarak değiştirilmiştir. Değişiklik, 1920'lerdeki alfabe tartışmalarının aksine, ne aydın çevrelerle ne de kamuoyunda kapsamlı bir şekilde müzakere edilmeden, direkt olarak gerçekleştirilmiştir. Alfabe meselesi, kamuoyunda gönüllü bir talebin gereği yapıldığı izlenimi verme çabasıyla kısa dönemli olarak tartışılmış ve bu tartışmalar özellikle Kiril alfabesinin daha ileri bir medeniyeti temsil ettiği ve bu medeniyetin gereği olduğu çerçevesinde şekillenmiştir. Ve nihayetinde Sovyet Rusya kültürel birleşmeyi önlemek maksadıyla alfabe değişikliğine giderek Türk coğrafyası arasındaki bağı koparmıştır.

---

[217] a.g.e.., s. 19.

[218] Mirza Bala Mehmetzade, "Yeni Türk Alfabeleri Münasebetiyle," *Azeri Türk*, Cilt: 1, Sayı: 18, 15 Ekim 1928, s.3

III. BÖLÜM
3.MEHMET EMİN RESULZADE'NİN MUHACERET HAYATI

3.1. Türkiye Muhacereti Öncesi Gelişmeler

Azerbaycan'da ilhak sonrası devletin kurucu partisi olan Müsavat Partisi üyelerinin kimi yurtdışına kaçabilirken kimi ise ağır cezalara çarptırılmıştır. Bolşeviklerin Azerbaycan topraklarına girmesi ile ülke içinde iç karışıklıklar baş göstermiş, Sovyet Hükümeti ve Kızıl Orduyu ülkelerinde isteyen halk bu hususta ayaklanmalar gerçekleştirmiştir. Bağımsızlıklarının tekrar tayini için çaba gösteren Azerbaycan halkına Müsavat Partisinin başkanı Mehmet Emin Resulzade bizzat Azerbaycan'da öncülük edememiş olsa da muhacerette bulunduğu yerlerde yaptığı çalışmalarla halkı basın yoluyla bilgilendirmiş ve yine basın yoluyla halka yol haritası çizmekten geri durmamıştır.

XI. Kızıl Ordunun ülke sınırlarını ihlali ile Azerbaycan KP üyeleri, her ne kadar ülke içinde bir takım kararlar almaya çalışsalar da aldıkları kararların hiçbir hükmü yoktur. AİK başına Neriman Nerimanov getirilmişti fakat kurum Q. Orconikov, A. Mikoyan, M. Levendovski, V. Pantkratov gibi Bolşeviklerin görevlendirdiği kişiler tarafında idare olunuyordu. Rehberlik etme görevi, A. Qarayev, M. D. Hüseynov, Q. Musabeyov, D. Bünyadzade gibi Azerbaycan komünistlerine verilmiş olsa da emirlere uymama gibi bir lüksleri yoktu. Moskova'dan gelen emirler harfiyen uygulanıyordu. Kısacası seçme şanları yoktu da diyebiliriz[219].

[219] Aydın Balayev, *a.g.e.*, s. 207.

Resulzade bu durumdan bahsederken, imzayı Nerimanovlar, Alihaydarlar atsada, hükümleri Mikoyanlar, Çorayevler ve Solovyovlar veriyor diyerek Azerbaycanlı Komünistlerin durumunu özetlemiştir[220].

Bolşevik ilhakı sonrası gayrı resmi faaliyete geçen Resulzade, Tiflis'te muhacerette olan Fethali Han Hoyski ve H. Ağayev'in Taşnak çetelerince öldürülmesinden sonra aynı akıbeti paylaşmamak için Gürcistan'a kaçmayı amaçlamış fakat Gökçay kazasında yakalanarak, V.Pantkratov'un başında bulunduğu Hususi Şube tarafından Bakü'ye getirilmiştir. Hakkında idam kararının alınması beklenen Resulzade'nin Bakü'de olduğu bilgisini alan Stalin, onun Novhanı'daki evine götürülmesini emretmiştir[221]. Stalin ile görüşme yaptığından bahseden Resulzade, Azerbaycan komünistleri tarafından idam edileceğinin farkındalığıyla birlikte Stalin'in teklifi üzerine Moskova'ya gitmeyi kabul etmiştir[222]. Moskova'da bulunduğu yıllarda Şark Dilleri Enstitüsünde Farsça ve Türkçe dersleri vermiştir[223].

Moskova esaretinden kurtulma planları içerisinde olan Resulzade, kaçışından bahsederken, önce Moskova'ya geldiğini burada bir makale yayınlayarak, Azerbaycan Tarihi ile ilgili çalışmak için Leningrad İlimler Akademisi kütüphanesine gitmek için Şark Dilleri Enstitüsünden izin almış, Leningrad'a geldiğinde burada profesörlerle görüştüğünü kaçma amacını yalnızca bu şekilde gizleyebildiğinden bahsederek, asıl amacının önce Fin Körfezini geçerek Rusya'dan çıkmak olduğunu ekmiştir. Musa Bagiyev'in yardımıyla Körfezi geçmeyi başaran

---

220 Mehmet Emin Resulzade, *Asrımızın Siyavuş'u,* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1989, s. 52.

221 Aydın Balayev, *a.g.e.,* s. 212-213.

222 Mehmet Emin Resulzade, *Bir Türk Milliyetçisinin Stalinle İhtilal Hatıraları,* Elm Yayınları, Bakü 1991. s. 26.

223 Sebahattin Şimşir, *Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi..,*. s. 33.

Resulzade burada gözetçilere yakalanarak önce Helsinki, sonra Almanya oradan Paris'e ve sonunda İstanbul'a[224] ulaşmıştır[225].

3.2. Resulzade'nin Türkiye Muhacereti Devri 1920-1930

İstanbul'a geldikten sonra ilk iş olarak, "*Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Ve Teşekkülü"* adlı kitabını yayınlatmak olan Resulzade, bu eseri yurt dışında olan Azerbaycan Türklerinin Misak-ı Millisi olmuştur. Aynı yıl "*Asrımızın Siyavuş'u"* adlı eserini de yayınlatan Resulzade, yayın sahasında dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Kendisi gibi muhacerette olan yurttaşlarıyla birlikte kendi aralarında siyasi bir birlik sağlamak için cemiyete ihtiyaç duyan Resulzade, İstanbul'da "*Milli Merkez"* adlı bir teşkilat kurmuştur. Müsavatçı olmayan siyasetçilerinde içinde bulunduğu teşkilat ilk iş olarak "*Yeni Kafkasya"* dergisini yayınlamaya başlamışlardı[226].Azerbaycanlı muhacirlere asıl desteği Türk Ocakları vermiştir[227]. Fakat 1930'lı yılların başında Türkiye'deki tek partinin ağırlı iyice hissedilmeye başlanmış, komşu ülkeler ile münasebetler sebebiyle Türk Ocaklarının faaliyeti durdurulmuştur. Muhaceretteki Azerbaycan Türklerine en çok desteği sağlayan ocaklar kapatılmıştır. Bu gelişme ışığında Türkiye'yi ziyarete gelen Molotov, Türkiye'de ki muhacirlerin Sovyetler aleyhine faaliyet yürüttüklerine vurgu yaparak iki ülke arasındaki ilişkiler ışığında bu durumun hallolunmasını istemiştir. Nitekim

---

[224] İstanbul'a geldiği sıralarda, İstanbul'un hala işgal altında olduğunu fakat milli yönetimin Ankara Hükümetinde olduğu hakkında da eserinde bilgi vermektedir.

[225] Mehmet Emin Resulzade, *Bir Türk Milliyetçisinin...*,. s. 54-55.

[226] Nesiman Yaqublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, s. 75.

[227] Türk Ocaklarının Türkiye dışındaki Türklere destek vermesi Cumhuriyetin ilanında sonra farklı sorunlara sebep olmuştu. Hamdullah Suphi'nin fikrince Türklük anlayışının sınır dışına çıkması gereksizdi. Bütün Türk illeriyle aramızda gönül ve fikir birliği vardır. "Türk Ocakları" ise dar manada bir görüş sergilemez. Türk Ocaklılar bilmektedir ki bu temsilcilik, doğuda batının temsilcidir. Medeniyet birdir, ancak şekil farklıkları ola bilirler. Aslında Hamdullah Suphi burada teşkilatın milliyetçiliğini kültürel Milliyetçilik olarak tanımlamak istemiştir. Ancak onun aksine genel kanaat şu idi, Türk Ocaklar dışında dış Türkler nezdinde daha faal bir politika izleme gereğini öne sürdüler. (bkz. Resulzade Ansiklopedisi s. 78-79.)

1931 yılında Sovyetlerin bu tutumu sebebiyle Türkiye'de yayın faaliyetlerine son verilmiş Resulzade ve arkadaşları Türkiye'den ayrılmışlardır[228].

1947 yılına kadar faaliyetlerine Avrupa'da devam edecek olan Resulzade, bu tarihten sonra tekrar Türkiye'ye gelerek, burada *Azerbaycan Kültür Derneğini* kurmuştur. Resulzade, Azerbaycan davasından vazgeçmeyerek muhacerette dahi olsa Azerbaycan halkının istiklali için faaliyet göstermekten geri durmamış ülküsünden vazgeçmemiştir.

3.2.1. Türkiye Muhacereti Sırasında Çıkarılan Yayınlar

Moskova esareti sonrası kaçmayı başarmış olan Resulzade, bulunduğu ülkelerde aktif olarak basın alanında çalışmalar yapmıştır. Türkiye muhacereti sırasında da yayın hareketlerini sürdüren Resulzade burada, Yeni Kafkasya Dergisi, Azeri Türk Dergisi, Yeşil Yaprak Dergisi, Odlu Yurt Dergisi yayınlamıştır.

Milli Azerbaycan hareketinin siyasi ve içtimai yayın organı olarak Yeni Kafkasya dergisi yayın hayatına başlayarak on beş günde bir basılmıştır. İlk sayısını 26 Eylül 1923'te çıkarmıştır. Daha sonra 1 Eylül 1927 yılında Türkiye'de Sovyetlerin baskısının artmasıyla yayın hayatına son verilmiştir. Yeni Kafkasya muhacerette olan Rusya Türklüğünün ilk siyasi basın organı olması açısında önem teşkil etmektedir[229]. Yeni Kafkasya dergisinin yayın politikasına bakacak olursak, önce Azerbaycan sonra Kafkasya ve Rus bakısı altında kalmış esir milletlerin bağımsızlık davalarını için mücadele etmiştir. Esas olarak Türk dünyasındaki siyasi ve sosyal olayları konu alarak Türk dünyasının kültür ve dil birliği hususunda da

---

[228] Nesiman Yaqublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, s. 79.

[229] Saime Selenga Gökgöz, *"Sovyet Karşıtı Azerbaycan Türk Siyasi Muhacir Neşriyatında Türk İnkılabı: Yeni Kafkasya ve Mehmet Emin Resulzade*", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, Sayı:1, Ankara 2008, s.14.

yazılar yayınladığı görülmektedir[230]. Dergi'nin yazar kadrosu şu isimlerden oluşuyordu: Mustafa Vekilli (Vekilov), Kemal Ganizade, Mirza Bala Mehmetzade (İran'dan katılıyordu), Abdülkadir İnan, Ahmet Zeki Velidi Togan, Ali Mansur, Mir Kasım Mehdiyev Abdullah Battal Taymas, Yusuf Akçura, Ali Merdan Topçubaşı (Topçubaşov), Ayaz İshaki, Ali Kemal, Gültekin, Gürcü, Cafer Seyid Ahmet, Mustafa Çokay, Sadri Maksudi Arsal ve d. Ortak amaç, hedef ve ülkü uğrunda mücadele etmeyi amaç edinen derginin kadrosunun yarısından fazlası Azerbaycan kimliği taşımıyordu. Bu anlamda dergi, Rusya Türkleri siyaset ve fikir adamlarını bir araya toplayarak, birleştirici bir amaç üstlenmiştir[231]. Türkiye, başından itibaren Azerbaycanlı aydınlar tarafından büyük destek görmüştür. Azerbaycan ve Rusya Türklerinin aydınları başından itibaren Türkiye'de ulus-devlet anlayışının yanında yer almış, hatta bu düşünceyi hazırlayan ve ideolojik temellere oturtan kadronun liderliğini yapmışlardır. Yusuf Akçura'nın Türk siyasi-ideoloji düşüncesinde bir devrim niteliği taşıyan Üç Tarzı Siyaseti göz önüne alınırsa bu ifadenin ne anlama geldiği anlaşılır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ideoloji babası olan Ziya Gökalp'ın bile birçok düşünce ve görüşünde ilham kaynağının Yusuf Akçura ve Ali Bey Hüseyinzade olması, oluşan yeni cumhuriyetin fikri anlamda nereden kaynaklandığını veya ilham aldığını ortaya koymaktadır.[232]

Daha sonra Azeri Türk Dergisi yayın hayatına 1 Şubat 1928'de başlamış 1930 yılına kadar devam etmiştir. İlk sayısının başyazısını kaleme alan Resulzade derginin amacından bahsederken, dergiyi 4 sene önce yayınlamış olsalardı ilerleyecekleri siyasi yolu açıklamak anlatmak için uğraşacaklarını fakat Azeri Türk dergisinden önce yayınlanmış olan Yeni Kafkasya sayesinde bu hususun açıklanmasına gerek duyulmadığını vurgular. Genel mana da bakacak olursak derginin tuttuğu yolun Yeni Kafkasya dergisinde olduğu gibi Azerbaycan halkına ve mahkum milletlere özgürlük yolunda yayında hayatına başladığını anlayabiliriz[233].

---

[230] Adem Can, "*Yeni Kafkasya Mecmuası*", Bilig: Türk Dünyası Ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:41, Bahar 2007, s.113.
[231] Belkıs Ulusoy, *a.g.e.,* s. 42.
[232] Ulviye Aliyeva, *a,g,t.,* s. 42.
[233] Sebahattin Şimşir, *Azerbaycanlıların Türkiye Muhacereti..,* s. 50.

Bolşevizm'e karşı yayınlarıyla dikkat çeken derginin kapağında, edebi, içtimai, iktisadi ve siyasi milliyetperver ibaresi yer almaktadır. Derginin yayınlandığı yıllar arasında Sovyetlerin baskısıyla Azerbaycan'da bir dizi faaliyet gerçekleşmiştir. 1928'de Bakü KP önderliğinde aydınlar tutuklanmış, sürgün veya idam edilmiştir. Latin Alfabesine geçilerek eğitim zorunla gelmiş, bu durum Azerbaycan'da Rus eğitmenlerin gelmesiyle milli dili ve kültürü üzerinde oluşacak olan Rus egemenliğinin artmasına sebebiyet vermiştir. Azeri edebiyatı üzerine de tahribata girişilerek, proleter bir edebiyat oluşturulmak amaçlanmıştır. 1929 senesinde kolektifleştirme faaliyeti başlamıştır. Bu ve bunlar gibi bir dizi yapılanmanın olduğu dönemde yayın hayatına başlayan dergi, Azerbaycan halkına seslenerek ileride doğacak sorunlara kaşı onları uyandırmayı sağlamak amacıyla çalışmıştır[234].

Resulzade önderliğinde 1929-1931 yılları arasında çıkarılan bir diğer dergi ise Odlu Yurt dergisidir. Avrupa muhaceretine kadar Türkiye'de çıkardığı son dergidir. Kendinden önce çıkartılan dergilerin yayın politikasını takip etmek yanında bu dergi, ekonomik içerikli yazıların, yurtdışı haberlerinin çokluğu ve düzenliliği yönünden diğer muhaceret dergilerinden farklıdır[235]. Tamamı Latin harfleriyle yayınlanan ilk dergi olması yönünden de bir ilki temsil etmektedir. Ciddi isimleri bir araya toplayarak yayın hayatına başlayan Dergi'nin yazar kadrosu şu şekildeydi; M. E. Resulzade ve M. B. Mehmetzade dışında A. Mir Kasım, Mehmet Ağaoğlu, Y. Ali, Şefi Rüstembeyli, Cafer Seyid Ahmet, Abdullah Battal Taymas, Abdullah Cevdet, Naki Bey, Azerbaycanlı Baykara, M. Ş. Efendizade, Hamdullah Suphi, Mustafa Çokayoğlu, Ahmet Caferoğlu, V. M. (Vekilli Mustafa), Yey Elif, C. Sadık, Kemal, Hilal Münşi, Alptekin, Demircioğlu, Necati, Alaettin Cemil, M. Çelebioğlu, Gültekin, Mustafa, A. Arazlı, Eşref ve başkaları bulunmaktadır[236]. Dergide yayınlanan kolektifleşme siyaseti, toprak sahiplerine karşı yürütülen sınıfsal yok etme politikası ile ilgili çıkan haberlerden ve yazılardan çıkarılmış diğer iki dergiden

---

[234] Belkıs Ulusoy, "*Azerbaycan Siyasi Göçmenlerinin En Önemli Yayın Organlarında Biri Olan Azeri Türk Dergisi",* İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Sayı:11, İstanbul 2001, s. 224-225.

[235] Vefalı Enserov, "*Mehmet Emin Resulzade Önderliğinde Türkiye'de Çıkarılan Azerbaycan Siyasi Muhaceret Dergileri",* İnif E-Dergi, Sayı:3, Mayıs 2008, s.

[236] Ulviye Aliyeva, *a.g.t.,* s. 34.

farklı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, dergide o dönem Azerbaycan için güncellik arz eden konulara da sıklıkla yer verilirken, alfabe, toprak, yeraltı kaynakları, Sovyetlerin ülkede yürüttüğü reformlar, dine bakış gibi konular gündeme getirilerek Bolşevik yönetimi sert bir şekilde eleştirilmiştir.[237]

Türkiye ve Sovyetler arasında ilişkilerin artması sebebiyle ülke içinde ki muhaceret yayın organları tek tek kapatılmıştır. Bildiriş gazetesi, kendinden önce kapatılan dergilere rağmen yayın hayatına başlamıştır. Azerbaycan muhacirlerinin Türkiye'de yayınladıkları ilk haftalık siyasi ve sosyal gazetedir. Mirza Bala Mehmetzade tarafından yayın hayatına hazırlanmıştır[238]. Gazete Azerbaycan milli davası uğruna yayınlar yaparken, Türkiye'de gerçekleşen olaylara karşıda kayıtsız kalmamış yayınlarında bu hususlara da yer vermiştir[239].

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere muhaceretteki aydınların yayınları genellikle milli Azerbaycan davasına yol göstermek ve kamuoyuna Sovyet egemenliği altında olan hakların durumunu anlatmak üzere çıkarılmıştır. Gazete ve dergilerin ömrünün kısalığı, gelişmekte olan Sovyet ilişkilerinin bir getirisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar kapanmalar ve yasaklar getirilmiş olsa da bir şekilde yayınlar devam etmiş muhaceret yayınları Türkiye dışındaki basın faaliyetleriyle de sürekliliğini korumuştur.

---

[237] Ulviye Aliyeva, *a.g.t.*, s. 34-35.
[238] Mustafa İnce, "*Azerbaycan Muhaceretinin Etkili Bir Yayını: Bildiriş Gazetesi (1930-1931)"* Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:6, Sayı: 2, Karabük 2008, s. 546.
[239] Sebahattin Şimşir, *Azerbaycanlıların Türkiye Muhacereti..,* s. 60.

3.2.2. Azerbaycan Fikir Hayatını etkileyen aydınlar

Azerbaycan toplumsal hayatında ve Millet olma bilincinin oluşmasında Resulzade kadar etkili olan isimler arasında ilk olarak Ali Bey Hüseyinzade'den bahsedebiliriz. *"Romantik Türkçülük"* akımının en büyük siması, hatta kurucusudur. Ali Bey, uzun bir bilimsel ve siyasi faaliyetten sonra düşünce ve görüşlerini çağın ihtiyaçlarına uygun olarak ulusal ve vatanseverlik değerleriyle birleştirmiş önemli bir şahsiyettir. Türkçü ve Turancı görüşlerini daha 1890'ların başında ortaya koymaya başlayan Ali Bey, ideolojik anlamda XX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren güçlü biçimde düşüncelerini duyurmaya başlamıştır[240]. Ali Bey Hüseyinzade, Türkiye Cumhuriyeti'nin ideologu olarak kabul edilen Ziya Gökalp'ı önemli ölçüde etkilemiş ve onun güçlü bir "Türkçü" olmasını sağlamıştır. Ö. F. Süleymanoğlu, Ali Bey'in bu özelliklerinden dolayı onun hakkında Ali Bey sadece Azerbaycan'da değil, bütün Türk Dünyası'nda istiklal düşüncesinin yalnızca ressamı değil, aynı zamanda mimarı olmuştur. Sırf bu yüzden bile sadece Mehmet Emin Resulzade, Neriman Nerimanov değil, hatta Ziya Gökalp ve Kemal Atatürk de Hüseyinzade Ali Bey'den ilham alıyor diye bahsetmektedir[241]. Hüseyinzade İttihat ve Terakki cemiyetinin üyesi gibi aktif görev yaparak Türk halklarının uyanmasında ve milli dil hususunda birbirlerine yakınlaşmasında önemli rol oynamıştır. 1904 yılında Mısırda yayınlanan "Türk" gazetesinde "Turani" ismiyle yazılar yazarak Türkçü ideolojiyi savunmuş, Ziya Gökalp'in Türkçü ideolojisi "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muhasırlaşmak" söylemini 1904-1905 yıllarında "Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalaşmak" şeklinde yorumlamıştır. Yusuf Akçura Hüseyinzade için, "*Müslüman Türkler arasında ilk Panturanist desem hata etmiş olamam sanırım"* diyerek onun fikri duruşunu net bir biçimde açıklamıştır. Hüseyinzade, İslamcılık görüşünün bir hastalık olduğunu ve bu hastalığın tedavisi için İslam halklarının birbiriyle ittifak halinde olması gerektiğini savunmuştur. 1910 yılında İstanbul'a gelerek burada Türk Ocağı ile İttihat ve

[240] Sebahattin Şimşir, *Tarihten Günümüze Türkiye'de..,* s. 149-151.
[241] Ulviye Aliyeva, *a.g.t.,* s. 37.

Terakki cemiyetinde A. Ağaoğlu, Ziya Gökalp, Y. Akçura ve M.E. Resulzade ile birlikte faaliyet göstermiştir[242].

Türk siyasi hayatında iz bırakan bir diğer aydın Ahmet Ağaoğlu idi. Ağaoğlu oldukça karmaşık bir dönemde Türkiye'nin siyasi yaşamına katılmıştır. Ahmet Ağaoğlu'nun güçlü bir "Türkçü" olmasında Ali Bey Hüseyinzade'nin derin etkisi olmuştur. Ermeni saldırılarına karşı korunmak için kurulmuş olan "Difai" fırkasında aktif rol almış, 1909 yılında partini faaliyetinin son bulmasıyla Türkiye'ye gelmiştir. İttihat Ve Terakki cemiyetinde aktif rol üstlenmeye başlayan Ağaoğlu zamanla İslamcılık düşüncesi yerine Türkçülük düşüncesini benimseyerek Türkçülük hareketinin aktif üyelerinden biri olmuştur[243]. Ağaoğlu 1911 yılında Türk Yurdu Derneği'nin başına geçmiş 1912 yılından itibaren ise, İttihat ve Terakki'nin Meclis-i Umumi Azalığı'na getirilmiştir. Bu tarihten itibaren hem İttihat ve Terakki, hem de Cumhuriyet döneminde Türkiye siyasi yaşamının değişmez siması haline gelmiştir[244]. Mart 1931 yılında Türk Ocakları bünyesinde "Türk Tarih Heyeti" adıyla bir kurum oluşturulmuş, Türk Ocakları'nın kapatılması üzerine ise bu kurum "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti" adı altında faaliyete geçmiştir. Söz konusu cemiyet 2-11 Temmuz 1932 tarihinde kendi kongresini düzenleyerek Cumhuriyet'in Türk Tarih Tezinin oluşumunda önemli rol üstlenmiştir. Böylece, Ahmet Ağaoğlu 1921 anayasa çalışmalarına katkılarından ve Türkiye'nin ilk hukukçular kuşağının oluşturulmasından sonra Türk Tarih anlayışının mimarları arasında yerini almıştır. Türkiye'ye gelen Azerbaycan siyasi muhaceretinin durumuyla da yakından ilgilenen Ağaoğlu, onlara destek olmak için elinden çabayı göstermiştir. Mirza Bala Mehmetzade, Mehmet Emin Resulzade gibi şahsiyetlerle sıkı dostluklar kuran Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade'yi kendisinin en büyük hocası olarak kabul etmiştir. Bakü'deki çalışmaları Ağaoğlu'nun ciddi biçimde Türklük davasına katılmasını sağlarken, Anadolu ve Azerbaycan'da Müslüman-Türklere karşı Ermeni katliamlarını önleyen siyasi bir kişiliğe dönüşmesine neden olmuştur. Bir bilim

[242] Hakani Memmedov, *a.g.e.,* s. 33-34.
[243] a.g.t., s. 46.
[244] Sebahattin Şimşir, *Tarihten Günümüze Türkiye'de...,* s. 154-155.

adamı olma özelliğinin yanı sıra usta bir siyasetçi de olan Ağaoğlu, koşullara göre siyaset yapmasını bilen bir yapıya sahiptir[245].

Azerbaycan Milli Fikir hareketinin bir diğer önemli ismi ise Ali Merdan Topçubaşı'dır. 1898'de Tağıyev tarafında hazırlanan Kaspi Gazetesinde çalışmaya başlamış, milli dilde basın yayın olmadığı için Azerbaycan aydınları görüşlerini Rusça olarak Kaspi gazetesinde yazmışlardır. Topçubaşı, diğer aydınlara nazaran görüşleri yalnızca basın yoluyla bildirmekle kalmamış sosyal hayatta da aktif rol oynamıştır. Birinci Rus inkılâbı, beraberinde Rus topraklarında dini hareketlenmeye sebep olması Müslümanlar arasında siyasi fikirlerin yeşermesini de sağlamıştır. Sınıf mücadelelerinin olduğu Milli Azatlık Hareketinin genişlemeye başladığı dönemde Müslümanların siyasi teşkilatı olarak "Umumi Rusya Müslümanları İttifakı"nın oluşturulmasında görev almıştır. İttifakın ilk toplantısı Ninji Novgorod'da gerçekleşmiş, kurultaya Gaspralı, Akçura ve Topçubaşı başkanlık etmişlerdir. Birinci ve ikinci kurultaylarda ana tema Rusya Müslümanlarının birleştirilmesi ekseninde yürütülmüş, 1906 yılındaki ikinci kurultayda Rusya Müslüman İttifakı resmileştirilmiştir. İttifakın üçüncü kurultayı daha çok içtimai tavır sergilemiş okullarda yeniden düzenleme yapılması üzerine yoğunlaşmıştır. İttifakın programı Topçubaşı tarafından hazılanmıştır. Müslüman ittifakın da önemli rol oynaya Topçubaşı 1918 yılında Bakü'de açılan Azerbaycan parlamentosunun başkanlığına geçirilmiş, Azerbaycan'ın istiklali için çalışmalar da bulunmuştur[246]. Ali Merdan Topçubaşı, Azerbaycan halkının istiklali, milli, dini sorunları üzerine çalışmalar yürüterek, halkın aydınlanmasında önemli rol oynamıştır.

Bir diğer isim ise Ahmet Caferoğludur. Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu gibi şahsiyetlerden farklı olarak Caferoğlu siyasetten uzak durmuş ve bilim adamı olarak Türk diline, kültürüne ve edebiyatının öğrenilmesinde çok önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bu alanda adeta bir yol açan Caferoğlu Anadolu

[245] Ulviye Aliyeva, *a.g.t,* s. 40.
[246] Hakani Memmedov, *a.g.e.,* s. 50-54-58.

diyalektoloji ilminin mimarı olarak bilinmektedir. Azerbaycan'da İslamcılık düşüncesi Şeyh Cemalettin'in ideolojisi çerçevesinde gelişerek, M. E. Resulzade, C. Memmedkuluzade, C. Cabbarlı olmak üzere aydın kesimin fikirlerinin şekillenmesinde öncülerden biri olmuştur. Bir diğer aydından bahsedecek olursak Pan-Türkizm düşüncesi ile milli uyanışı sağlayan İsmail Gaspralı olmuştur. 1883 Nisanında yayınlamaya başladığı Tercüman adlı gazetede dil birliğine vurgu yaparak tüm Türkleri temiz bir dil etrafında toplanmaya çağırmıştır. Basın yayın organlarının artmasıyla birlikte aydınların faaliyetleri artış göstermiş ve Resulzade, Nerimanov, Mehmetkuluzade, vb. gibi aydınlar halkın uyanmasında büyük rol oynama yanında basın yayın ile de görüşlerini halka iletmişlerdir.

3.3. Mehmet Emin Resulzade'nin Avrupa Muhacereti (1931-1947)

Türkiye'deki faaliyetleri kısıtlanan Resulzade politik ilişkiler sebebiyle Türkiye'den de ayrılmak zorunda kalmış ve Azerbaycan istiklal davasına devam edebilmek için yönünü Avrupa'ya çevirmiştir. Avrupa'da faaliyetler öncelikle basın alanında gerçekleştirmiştir. Özellikle İstiklal Gazetesi ve Kurtuluş Dergisi siyasi amacına hizmet etmiştir.

Muhaceret döneminde ilk dikkati çeken Müsavat Partisinin 1936 yılında Varşova'da toplanan kongresine parti üyelerinin yeni bir program hazırlayarak gitmeleri olmuştur. Müsavat Partisi Yeni Parti Programı ana hatlarıyla Rus hegemonyasının yaptıklarının aksine modern yüzyıla uygun ve Azerbaycan halkının geleceğinin düşünüldüğü bir program olmuştur. Müsavat kongresinden sonra Polonya, Alman ordusu tarafında işgal edilince parti üyelerinin burada kalma imkânları zora girmiştir. Bunun üzerine zorunlu olarak Fransa'ya geçen Resulzade burada da Alman baskılarının artmasından ötürü yönünü İsviçre'ye çevirmiştir. Avrupa ve dünya Hitler'in etkisinde ve bu büyük güç 1940 yılında diğer Avrupa ülkelerini de hâkimiyet altına alınca müsavatçıların ve Mehmet Emin Resulzade'nin

Avrupa muhacereti de sıkıntılı bir duruma dönüşmüştür. Bunun üzerine Polonya Başkanı Sikovsky'nin ricası üzerine Resulzade Londra'ya gitmiştir[247]. Fakat İngiltere, Azerbaycan davası için faaliyet merkezi olma yönünde pek güvenilir bir yer değildir. Çünkü İngilizler Fransa'da Almanlara yenilmişler ve dünya siyasi dengeleri altüst olmuş durumdayken sıranın kendilerine de geleceğinin bilincinde olarak kendilerine bir dayanak noktası olarak Sovyetleri görmüşlerdir. Sovyetlerle yapacak oldukları bir anlaşma muhaceretteki Azerbaycan Türklerinin faaliyetlerini fazlasıyla zora sokabilirdi. Bu sebepten Londra muhacereti de kısa süren lider faaliyet merkezini Romanya'ya nakletmiş 1941 Alman-Rus savaşı başlayana kadar buradan ayrılmamıştır.

1941 yılında Almanya "Barbarossa Planı" çerçevesinde Rusya'yı işgale başlamış, Sovyet komünizmini yıkmanın yanında, "Edelwiess Planı*"* ile de başta Bakü olmak üzere Kafkas petrollerini ele geçirmek için savaş açmıştır[248]. Savaş başladıktan sonra 1941 yılının Ağustos ayında Alman sefiri Von Papen "Pantürkist Hareket" adlı geniş bir rapor hazırlamıştır. Ve raporun ana merkezini Azerbaycan meselesi oluşturmaktadır. Bu durum göstermektedir ki, Almanya ordusunun Rusya'daki başarısı ile ilgili olarak Türk makamları Rus Türk sınırlarının diğer tarafında kalan Türklerle daha fazla ilgilenmeye başlamıştır. Sovyet arazilerine işgalde bulunduktan sonra Almanya, Kafkasya Türkleri ve Türkistan'daki yerli nüfustan yararlanmayı da amaçlamıştır[249]. Von Papen'in Alman Dış İşleri Bakanlığına yazdığı şifrelerde, mutlak surette Müsavat Partisi lideri Resulzade'nin değerlendirilmesi tavsiyesi üzerine Graf Von Schuleburg'un ve Von Mende'nin Nuri Paşayı aracı yaparak Resulzade ile görüşme yapmak istemişlerdir. Resulzade Azerbaycan meselesi ve hangi alanlarda işbirliği yapacaklarını öğrenmek üzere görüşmeyi kabul etmiştir. 1942 yılında bir araya gelinse de Almanya'nın katı tavrı

[247] Sebahattin Şimşir, *Azerbaycanlıların Türkiye Muhacereti..,* s. 73-74.
[248] Sevtap Sırakaya, *a.g.t.*, s. 147.
[249] Cemil Hesenli, *İkinci Dünya Muharibesi İllerinde Azerbaycan Harbi, Siyasi ve Diplomatik Münasibetlerde (1939-1945),* Yazıcı Yayınları, Bakü 2015, s. 274.

yüzünden bir anlaşma sağlanamamış bu durumda Azerbaycan'ın istiklali amacı bir kez daha ertelenmiştir[250].

Resulzade'nin görüşmede ki amacı Almanya yardımıyla bağımsızlıklarını elde etme fırsatı bulmak iken, Almanya tarafı için durum sadece petrolden ve insan gücünden ibarettir. Sovyet egemenliği altında buluna Azerbaycan'ın bir de Almanya egemenliği altına sokulması kabul edilir bir durum değildir. Bu sebepten ötürü gelişmelerin negatif doğrultuda olması sebebiyle Resulzade Almanya muhaceretine 1943 yılında Berlin'den ayrılarak son vermiştir.

Berlin muhacereti sırasında basın hayatına devam eden Resulzade, burada Kurtuluş Dergisi ve İstiklal Gazetesini çıkartmıştır. Resulzade gibi Azerbaycan istiklal davası için mücadele edenlerin çoğu Avrupa'nın farklı bölgelerinde bulunmuşlardır. Dava öncüsü olan Resulzade, Türkçe, Fransızca, Almanca, Lehçe ve Rusça olarak makaleler yayınlayarak Azerbaycan'da devam eden Sovyet karşıtı mücadeleye destek vermeye devam etmiştir. Avrupa faaliyetlerinde Resulzade, birçok istiklal davası için uğraşan milletten insanla işbirliği yapmıştır. Avrupa faaliyetlerinin ilk ayağını Rusya mahkûmu milletlerin oluşturduğu "*Promete Hareketi"*nde yapmıştır[251]. Daha sonra yayın faaliyetlerine girişen Resulzade, Kurtuluş Dergisi ve İstiklal Gazetesini çıkarmış, bu dergi ve gazete başarı anlamında diğerlerinde sıyrılarak ciddi bir başarı elde edebilmiştir.

[250] Sebahattin Şimşir, *Azerbaycanlıların Türkiye Muhacereti..,* s. 79.
[251] a.g.e., s.105.

3.3.1. Promete Dergisi ve Promete Hareketi

1926 yazından itibaren Varşova'da Kafkasya'nın koruyuculuğu yönünde gerçekleştirilen politikalarda değişiklikler meydana gelmiştir. Polonya'da gerçekleşen devrim sonrası başa Josef Pilsudski gelmiştir. Kendisi de eski bir sosyalist olan Pilsudski, Kafkasya'nın sol sosyalist parti yöneticilerine iyimser davranışlar sergilemiştir. Durumdan faydalanmak isteyen Müsavatçılar Kafkasya Konfederasyonunun etkisinin azaltılması ve kendilerinin kurduğu bir komitesinin hayata geçmesini istemişlerdir. Kafkasyalıların Türkiye'deki etkinliklerinin daha da arttırılması için gerekli ortamın sağlandığını düşünen Polonya hükümeti, Türkiye'deki askeri Ateşesi Albay Schaetzel ile görüşerek Türkiye'de antibolşevik bir yapılanmanın kurulması için hazırlıkların sağlanmasını istemiştir. Ve bunun sonucunda 1926 Temmuzunda Kafkasya Bağımsızlık Komitesi (KBK) kurulmuştur[252]. Polonya'nın teşkilatı destekleme amacı Rusya'nın egemenliğini kırmaktır. Bolşeviklere karşıt politika yürüten Polonya bunun için Kafkasya halklarını kendi amacı doğrultusunda desteklemiştir[253]. KBK'nın amacı Kafkasya haklarını yeniden özgürlüklerine kavuşturmaktır. Komitede her ulustan birer kişi olmak üzere üç tane başkan seçilmiş, bunlar Resulzade, Ramişvili, ve Şamil idi.

Komisyon oluşturulmuştu ama asıl sorun, komisyon ile Paris'teki Azerbaycan Diplomatik temsilciliği arasında uyumun sağlanıp sağlanamayacağı belirsizliğidir. Paris'teki heyetin başında Ali Merdan Topçubaşı yer almış ve siyasi sahada Bakü'ye haber vermeksizin anlaşma yapabilme yetkisine dahi sahip biri idi. Ve kendi heyetini ve yetkilerini denetleyecek bir komiteye olumlu bakmadığı aşikardır. Yapılan görüşmeler neticesinde sonunda taraflar aralarında anlaşmış ve KBK üyelerinin ortak toplantılarında bundan sonra Topçubaşı'da yer alacaktır[254]. Başlangıçta Paris merkezli olmak üzere KBK'nın bir yayın organı olmasına karar

---

[252] Giorgi Mamuli-Ramiz Abutalibov, *a.g.e.*, s. 207-208.
[253] Aydın Turan, "Promete Hareketinde Kuzey Kafkasya Mültecileri: Kafkasya Dağlıları Halk Partisi", *Kuzey Kafkasya Araştırmaları Dergisi,* Temmuz 2007, s. 2.
[254] Giorgi Mamuli-Ramiz Abutalibov, *a.g.e.*,s. 214.

verilmiş ve yönetimine Resulzade'nin getirilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat dergini yalnızca Kafkasya halklarının sorunlarından bahsedecek nitelikte olması Rus emperyalizminin devrilmesini isteyen diğer halkları dışarıda bırakılacağı yönünde fikirler ortaya atılmıştır. Daha fazla insana ulaşabilmek için daha geniş bir içerik olması gerekmiştir.

Stratejik olarak Ukrayna'nın da rolü bu durumun doğmasında önemlidir. Ukrayna'nın da bağımsız olması demek Rusya'ya daha da yaklaşmak demekti. Ve 1926 yılında Promete Dergisi yayın hayatına başlamıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi derginin isminin altında Kafkasya ve Ukrayna Halkları Milli Savunma Organı ibaresine yer verilerek, Sovyet karşıtı propaganda da daha geniş kitlelere ulaşması amaçlanmıştır.

Bu dergi siyasi kaçakların çıkardığı bir yayın organına göre gayet uzun bir süredir[255]. Prometeci hareketi en çok yayınladığı dergiyle vücut bulmuştur. Derginin ana temeli dayanışma üzerine oturtulmuştur. Dergide yazıları yayınlanan en üretken yazarlara bakarsak, Resulzade, Mustafa Çokay, Mir Yakup Mehdiyev gibi isimlerin olduğunu görmekteyiz. Derginin yazar kadrosu geniş olması dışında dergi ezilmiş tüm halkların sesi olma yönünden ayrı bir önem taşımaktadır[256]. Resulzade'nin muhaceret faaliyetlerinden önemli bir yeri Promete'ye aittir. Promete için yazılar yazmak üzere Varşova'ya gelen Resulzade, 1931 yılında Türkiye muhaceretinin mecburi sonlanmasıyla burada kalmaya devam etmiştir. Bu sebeptendir ki hareket içerisinde aktif görev alan kişiler arasında yer almaktadır. Dergi kısa sürede bütün ulusal örgütlerin dergisi haline dönüşmüştür.

[255] Etienne Copeaux, "Proneteci Hareket", (Haz. Semih Vaner), *Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan,* Metis yayınları, Ocak 1998, s. 18.
[256] a.g.e., s. 32.

Temel düşüncesi milli menfaatler çerçevesinde dayanışma olan hareketin faaliyeti Sovyetlerin 1934 yılında Milletler Cemiyetine girmesiyle birlikte, Bolşeviklerin yıkılma umutları da son bulmuştur.

3.3.2. Kurtuluş Ve İstiklal Gazeteleri

Promete'den sonra yurt dışında faaliyetler devam etmiş 1934 yılının sonbaharında Berlin'de Resulzade öncülüğünde basılmaya başlayan Kurtuluş 1939 yılında yayın hayatını sonlandırmıştır. Aylık bir dergi olan Kurtuluş, insanlara hürriyet, milletlere istiklal ülküsüyle yayın hayatına başlamıştır.[257] Kurtuluşta kendinden önceki dergiler gibi Azerbaycan fikirlerini savunmuş yazı heyeti bu durumu kamuoyuna "*kime hitap ettiğimiz bellidir. Her şeyden evvel Azerbaycanlılara, Azerbaycanlı muharrirlere, sömürge altında esir edilmiş ve vatanlarında ayrı kalmış milletlere hitap ediyoruz"* söylemiyle derginin yayın politikasını da açıklamıştır. Dergide Azerbaycan istiklal mücadelesi düşüncesinin savunucusu Mehmet Emin Resulzade, Türkistan istiklal mücadelesinin savunucusu Mustafa Çokay, İdil-Ural bağımsız cumhuriyetinin taraftarları, Ayaz İshaki ve Reşit Rahmeti, Başkırdistan Cumhuriyeti taraftarı Zeki Velidi Togan ve Kırım Cumhuriyeti taraftarı Cafer Seyidahmet gibi isimler yazmaktadır[258]. Kurtuluş dergisi yalnızca Azerbaycan'a değil Türk Cumhuriyetlerinin sesi olmak yönünden önem arz etmektedir.

Yurt dışında faaliyetler devam ederken çıkarılan bir diğer yayın organı İstiklal Gazetesi idi. Gazete Azerbaycan milli hareketinin savunucuları tarafından Avrupa'da yayın hayatına başlamıştır. On günde bir yayınlanma haber ağırlıklı bir gazete olmasına karşın içinde makale ve dizi yazıları da bulunmaktadır. Yayınlanan haberler Rusya mahkumu milletler hakkındadır. Haberlerin büyük kısmını Kafkasya

[257] Nesiman Yaqublu, *Azerbaycan Milli İstiklal..,* s.56.
[258] Cemil Hesenli, *a.g.e..,* s. 283.

ve Türkistan Türkleri oluşturmaktadır. Zaman zaman dünya devletlerinde olup bitenler hakkında da malumat vermektedir.[259]

Görüldüğü gibi Bolşevik harekete karşı durmadan davalarına devam eden aydınlar faal olarak sahada devam edemeseler de yayın yoluyla davalarını sürdürmeye devam etmişlerdir.

3.4. Mehmet Emin Resulzade Ve 1947-1955 Türkiye Muhacereti

1945 yılında SSCB Halk Komiseri Molotov, 1925 yılında imzalanan dostluk anlaşmasının geçersiz olduğunu bildirerek Türkiye üzerinde arazi iddiaları gündeme gelmiştir. Moskova'nın Türkiye'ye karşı harp diplomasisi baskısının güçlenmesi, Türk iktidarının Azerbaycanlı muhacirlerle olan ilişkilerinin değişkenlik göstermesine sebep olmuştur. 1947 yılında Türkiye Hükümeti bu hususta yeni bir karar alarak 16 yılın sonunda Mehmet Emin Resulzade Türkiye'ye geri dönmüştür[260].

Türkiye'ye gelen Resulzade burada eskisi gibi basın yayın yoluyla siyasi faaliyetlerde bulunamamıştır. Türk hükümeti bu durumu onaylamadığından o da eğilimini başka yöne doğru çekmek zorunda kalmıştır. Resulzade'nin tekrar Türkiye'ye gelmesiyle birlikte Müsavat Partisinin Ankara ve İstanbul komiteleri yeniden düzenlenerek faaliyetlerine başlamış ve yurt dışındaki temsilcilerle iş birliği içine girmişlerdir. Yapacağı ilk iş kültürel alanda bir gelişim sağlayacak teşkilat yaratmak olmuştur. Ve bu amaçla "Azerbaycan Kültür Derneği" kurulmuştur.

[259] Sebahattin Şimşir, *Azerbaycanlıların Türkiye Muhacereti..,* s.79.
[260] Aydın Balayev, *a.g.e.,* s.260.

Akabinde de 1952 senesinde derneğin yayın organı olan "*Azerbaycan Dergisi"* yayın hayatına başlamıştır. Dernek, muhacirlerin bir merkez gibi toplandıkları yer haline gelmiştir. Derneğin tüzüğüne göre;

a. Azerbaycan Kültür Derneği bir dernek olup siyasetle alakalı değildir. Merkezi Ankara'dadır.
b. Derneğin Amaçları ise; Azerbaycan tarihi, kültürü ve geleneklerini araştırmak, kitap, dergi ve gazete basmak ve ihtiyacı olan Azerbaycanlılara maddi manevi yardımda bulunmaktır[261].

Her devirde faal olarak çalışan Resulzade, edebiyat, kültür, siyaset vb. alanlarda çalışmalarını sürdürmüştür. Bu dönemde birçok eserin çevirisini yaparak ya da onları tekrar yayına hazırlayarak Azerbaycan kültürel gelişimi için adımlar atmıştır. Azerbaycan Kültür Gelenekleri, Çağdaş Azerbaycan Tarihi, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı gibi eseler yayınlamıştır[262]. 1952 yılı başında gerçekleştirdiği önemli faaliyetlerden birisi de Münih'te gerçekleştirdiği Umumi Kafkas Konferansı idi. Milli Azerbaycan Merkezi, Gürcistan Milli Siyasi Merkezi, Şimali Kafkas Milli Komitesinin üyeleriyle konferans gerçekleştirildi. Azerbaycan adına kürsüye çıkan Resulzade bağımsızlıkların tekrar elde edilebilmesi için "Kafkas Merkezi" yaratılması gerektiğini vurgulamıştır. 1953 yılında Amerikan hükümeti tarafından Azerbaycan'ın 35. yıl dönümü sebebiyle Amerika'ya davet edilerek burada Amerika'nın Sesi radyosunda Azerbaycan haklına seslenmiştir[263]. 1954 yılına gelindiğinde Amerika Komünizmle İle Mücadele komitesi Başkanı Prof. Kuneholt Ankara'ya gelerek Resulzade ile görüşerek komünizm ile mücadelede yardımı istenen Resulzade bu teklifi kabul etmiş fakat 1955 yılının Mart ayında Ankara'da vefat etmiştir[264].

[261] Nesiman Yaqublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi,* s. 83.
[262] Aydın Balayev, *a.g.e.,* s. 262.
[263] Nesiman Yaqublu, *Azerbaycan Milli İstiklal...,* s. 71.
[264] a.g.e., s. 73.

SONUÇ

Azerbaycan halkı için 19. yy sonu 20. yy başlarında milletleşme bilinci adına büyük adımların atıldığı bir dönem olmuştur. Toplum olarak büyük değişimlerin adımları Çar egemenliği altında yaşadıkları dönem gerçekleşmiştir. Tüm dünya da etkileri süren milliyetçilik akımından Azerbaycan aydınları da etkilenmişler, fakat başlangıçta tam manasıyla bu fikir hareketini benimseyememişlerdir.

1905 Şubat devriminin getirdiği devrim havası aydın kesim arasında iyice yerleşerek daha sonraları Cumhuriyete giden yolda adım teşkil etmiştir. Devrimin beraberinde getirdiği havaya bakılacak olursa toplum üzerinde baskı artmış ve aydın kesim ülke dışına çıkmıştır. Bu çıkış beraberinde Azerbaycan milliyetçiliğinin şekillenmesini sağlamıştır. Başlangıçta ümmetçi yapıdan kopamayan Azerbaycan aydınları özellikle Türkiye'de bulundukları dönem itibariyle, devrin önemli büyük fikir akımı olan Türkçülük fikrinden etkilenmişlerdir. Türk Ocaklarında bulunan Resulzade burada ki fikir tartışmalarından etkilenmiş fakat tamamıyla milli benlik bilincine dair fikrin yerleşmesi 1917 Bolşevik devrimiyle olmuştur. Bunun nedeni ise 1911 yılında Bakü'de Müsavat Partisini kuran Resulzade'nin parti programına bakarsak önceleri Sosyalist bir yapı göze çarpmaktadır. Tüm Müslümanları kapsayıcı kanunlar konulmuş fakat bundan 1917 devrimi sonrası vazgeçilmek zorunda kalınmıştır. Milli benlik ile din arasında ki ayrım tam manasıyla aydınlar arasında da oturmamış olduğunu buradan anlayabiliriz. Çünkü devrim beraberinde self-determinasyon hakkını getirmiş ve aynı dine mensupta olsa tüm halklar kendi gelecekleri hususunda hareket etmeye başlamışlardı. Bu dönüşüm Müsavat Parti ideolojisinde de köklü bir değişime sebep olmuştur.

Milli ideoloji, öncelikle milli dil, milli kimlik, milli kültür aşamalarını kapsamıştır. Aydınlar arasında kurulmak istenen devletin hangi esaslar üzerine oturtulacağı tartışmaları Mahalli ve Kültürel Muhtariyet konuları arasında geçmiştir. Muhtariyet esasına dayalı bir devlet fikrinin gündemde olması yüzyıllar boyunca Rus egemenliği altında yaşamanın bir getirisi olmalıdır. Tüm bu zorlu süreç neticesinde 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurularak başkanlığına Mehmet Emin Resulzade getirilmiştir. Kendi içinde dönüşüme giren Azerbaycan için 1918 yılı bu dönüşümün başarıya ulaştığı bir yıl olmuştur.

Rusya açısından duruma bakacak olursak, hali hazırda devam eden bir dünya savaşının yıkıntıları üzerine gerçekleştirmiş olduğu devrim halkın ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalmıştır. Dünya pazarında rol oynamak ve ekonomiyi yeniden canlandırmak için petrol rezervleri önemli ve Bakü'nün elden çıkması ekonomi üzerinde ki olumsuz havayı daha da kötü etkileyecektir. Başlangıçta özerk bölge olması sağlanan Bakü ile yetinmeyen Bolşevik Hükümet 1920 yılında Azerbaycan Cumhuriyetine son vermiş, Bolşeviklerin devrim sonrası vaatlerinden vazgeçmeye başlamalarıyla birlikte Sovyet insanı yaratma projesinin yürürlüğe girmesi bir olmuş bu durumda beraberinde direnişleri getirmiştir. Azerbaycan aydınlarının halkı milli kimliğine dönüştürme çalışmalarının başarılı olduğunu ilhak edildikten sonra devam eden direniş hareketlerine bakarak söylemek mümkündür. İlhak sonrası muhaceret hayatı yaşamak zorunda olan Azerbaycan'ın millileşme sürecinde özenle çalışan Resulzade, bulunduğu ülkelerde de davası uğruna çalışmaya devam etmiştir. Fiili olarak Milli Azerbaycan davasına katılamasa da, gerek Avrupa gerekse Türkiye'de çıkardığı dergi ve gazetelerle Azerbaycan'da direnen halka fikri liderlik yapmıştır. Azerbaycan aydınlarının bağımsızlık öncesi ve sonrası faklı fikirlere sahip oldukları yadsınamaz bir gerçekte olsa Milli Azerbaycan davasını gerçekleştirebilmek için bir bütün halinde hareket etmekten kaçınmamışlardır. Böylece baskı altında yaşamış bir toplumun içinde yeniden umutlar yeşertmişler ve halkın tekrar ayağa kalkmasını sağlamışlardır.

KAYNAKÇA

AĞAYEV, Müsteqil, *Azerbaycan İçtimai Fikrinde Milli Mesele: 1917-1920. Yıllar,* Nurlan Yayınları, Bakü 2007.

ABBASLI, Nazile, *Azerbaycan'ın Özgürlük Mücadelesi,* Beyaz Balina Yayınları, İstanbul 2001.

AKSOY, Tuba, *Azeri Türk Mecmuası Üzerine İnceleme, Açıklamalı Dizin Ve Seçilmiş Metinler,* (Giresun Üniversitesi Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Giresun 2013.

ALİOĞLU, Hamit, "Azerbaycan'da Türkoloji'nin Dünü ve Bugünü," *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1994.

ALİYEVA, Gönül, *SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması,* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.

ALİYEVA, Ulviye, *Azerbaycan Ve Atatürk,* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015.

ALPAROV, V.M, *Sovyet Ve Sovyet Sonrası Coğrafyada Sosyo-Lengüistik Sorunlar: 150 Dil Ve Politika 1917-2000,* (Çev. İlyas Üstünyer), Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2016.

ARMAOĞLU, Fahri, "İkinci Dünya Harbinde Türkiye", *SBF Dergisi,* Haziran 1958.

ASKER, Ali, *"Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması(1918-1929) Ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler",* Yeni Türkiye Dergisi, Sayı:75, Ocak 2015.

Azerbaycan Tarihi, Cilt II, Apostrofe Yayınları, Bakü 2014.

Azerbaycan Tarihi Ders Kitabı, Apostrof Yayınları, Bakü 2001.

Azerbaycan Tarihi, Elm Yayınları, Bakü 2008.

BALAYEV, Aydın, *Mehmet Emin Resulzade 1884-1955,* Çıraq Yayınları, Bakü 2012.

BAYKARA, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi,* Gençlik Yayınları, İstanbul 1975.

BAYRAMOV , Xanlar, *Gence İsyanı 1920: Senetler Ve Materyaller,* Leman Yayınları, Bakü 2010.

BEKCAN, Umut, "Devrimden Sonra Bolşeviklerin Zorunlu Dış Politikası 1917-1925", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* Cilt 68, Sayı 4, Ankara 2013.

"Bugünkü Edebiyat", *Türk Yurdu Dergisi,* Cilt: 20-6, Sayı: 193-32, Ağustos 1927.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Azerbaycan Dil Ve Edebiyatının Dönüm Noktaları,* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1953.

CAFEROV, Cafer, *Azərbaycan Kəndli Kolləktivləşmə İllərində*, Elm Yayınları, Bakü 2008.

CAFEROV, Cafer, *Stalinizm Ve Azerbaycan Kendi,* Elm Yayınları, Bakü 2012.

CLİFF, Tony, *Lenin: Kuşatılmış Devrim,* Z Yayınları İstanbul 1996.

CLİFF, Tony, *Lenin: Bolşevikler Ve Dünya Devrimi,* İde Yayınları, İstanbul 2000.

CAN, Adem, "Yeni Kafkasya Mecmuası", *Bilig: Türk Dünyası Ve Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı:41, Bahar 2007.

COPEAUX, Etienne, "Proneteci Hareket", (Haz. Semih Vaner), *Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan,* Metis yayınları, Ocak 1998.

CAR, Edward Hallet, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi 1917-1929,* (Çev. Levent Cinemre), Yordam Yayınları, İstanbul 1992, s. 48.

"Darülfünun Meselesi", *Yeni Kafkasya Dergisi,* Sayı:1, Yıl:2, 4 Ekim 1924.

DEMİREL, Ömer Faruk, *1. Türkoloji Kongresi ve Menzel*, 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı, TDK, Ankara 1999.

DEMİRCİ, Ümit Özgür, "Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci", *Türk Yurdu Dergisi,* sayı: 287, Cilt:31, 2011.

DUALI, Şir Muhammed, *Başlangıçtan Günümüze Rusya'da Din Devlet İlişkileri,* İz Yayınları, İstanbul 2014.

ELEKBEROV, Faik, *Mehmet Emin Resulzade'nin Dünya Görüşü,* Elm Yayınları, Bakü 2007.

ENSEROV, Vefalı, "*Mehmet Emin Resulzade Önderliğinde Türkiye'de Çıkarılan Azerbaycan Siyasi Muhaceret Dergileri",* İnif E-Dergi, Sayı:3, Mayıs 2008.

ERGUN, Ayça, "Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişikliği", *Bilig Dergisi,* Sayı:54, Yaz 2010.

GÖKGÖZ, Saime Selenga, "*Sovyet Karşıtı Azerbaycan Türk Siyasi Muhacir Neşriyatında Türk İnkılabı: Yeni Kafkasya ve Mehmet Emin Resulzade*", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, Sayı:1, Ankara 2008.

GÜNDÜZ, Ahmet, "1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi,* Cilt 6, Sayı 1, Ankara 2005.

HART, Liddel, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi,* Cilt:1, Yapı Kredi Yayınları, (çev. Kerim Bağrıaçık), İstanbul 2003.

HASANOV, Behram, *Azerbaycan'da Din: Sovyetlerden Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümleri,* İSAM yayınları, İstanbul 2011.

HAYİT, Baymirza, *Sovyetlerde Türklüğün Ve İslamın Bazı Meseleleri,* (Çev. Turan Yazgan), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

HESENLİ, Cemil, *İkinci Dünya Muharibesi İllerinde Azerbaycan Harbi, Siyasi Ve Diplomatik Münasibetlerde (1939-1945),* Yazıcı Yayınları, Bakü 2015.

HUDİYEVA, Rauf ,*Türk Ademi Merkeziyet Fırkası Müsavat",* Elm Ve Hayat Dergisi, Sayı 5, Bakü 1990.

İNCE, Mustafa, "*Azerbaycan Muhaceretinin Etkili Bir Yayını: Bildiriş Gazetesi (1930-1931)",* Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:6, Sayı: 2, Karabük 2008.

İSEHANLI, Hamlet, "Siyasi Liderler Ve Mehmet Emin Resulzade'nin Sosyal Ve Siyasi İdealleri", İRS Dergisi, Yaz 2014.

İSMAYILOV, Kamran, " Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan Cumhuriyetinin Parlamentosunda Faaliyeti", *Mehmet Emin Resulzade'nin 120. Yılına Hasr Olunmuş Elmi Konfesransın Materyalleri,* 28 Ocak 2004, Hazar Üniversitesi Yayınları, Bakü 2005.

KARAKILIÇ ,Cem, AYDIN, Oğuzhan, "Azerbaycan'daki Latin Alfabesi Tartışmalarına Türkiye'deki Azerbaycan Matbuatının Bakışı", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Erzurum 2010.

KARPİNSKİ, V.A., *SSCB Toplum Ve Devlet Düzeni 1914-1917,* (Çev. Selim Tanyeli), Varyos Yayınları, İstanbul 1991.

KONA, Gamze, "*Rusya Federasyonunun Kafkasya Politikası*" Azerbaycan Türk Kültürü Dergisi, Sayı:355, Yıl:52, Temmuz-Ağustos 2004.

LENİN, Valdimir İlyiç, *Sosyalizm Ve Savaş,* (Çev. N. Solukçu), Eriş Yayınları, Ankara 2003.

LENİN, Vladimir İlyiç, *Ulusal Sorun Ve Ulusal Kurtuluş Savaşları,* (Çev. Yurdakul Fincancı), Sol Yayınları, Ankara 1979.

LENİN, Vladimir İlyiç, *Ulusların Kendi Yazgılarını Belirleme Hakkı,* (Çev. Kenan Somer), Bilim Ve Sosyalizm Yayınları, Ankara 2014.

MAMULİA, Giorgi, ABUTALİBOV, Ramiz, *Ateş Ülkesi Özgürlük Ve Bağımsızlık Savaşında,* Teas Yayınları, İstanbul 2017.

MEHMETZADE, Mirza Bala, "Yeni Türk Alfabeleri Münasebetiyle," *Azeri Türk,* Cilt: 1, Sayı: 18, 15 Ekim 1928.

MEMMEDZADE, Mirza Bala "Milli Dil Ve Kimlik", *Kurtuluş,* no:3, Sayı:3, Ocak 1935.

MEHMEDZADE, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Harekatı,* (haz. Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.

MEMMEDOV, Hakani *Aydınlarımızın İstiklal Mücadelesi,* Qrifli Yayınları, Bakü 1999.

MEMMEDOV, İsmayıl, *Türk Kafkas'ında Siyasi Ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi,* (Haz. Ekber N. Necef- Şamil Necefov), Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

MEMMEDOV, Nazım, *Azerbaycan Respublikası Karabağ Bölgesinin Tarihi: 1900-1930'luYıllar,* Avropa Yayınları, Bakü 2015.

NESİBLİ, N., *Azerbaycan Demokratik Respublikası,* Bakü 1990, s. 40.

ORUÇLU, Meryem, *Azerbaycan'da Ve Muhacerette Müsavat Partiyasının Faaliyetleri 1911-1992,* Azerneşr Yayınları, Bakü 2001.

ÖZEL SUNAL, Merve, "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği Ve Politikaları" , *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt 4, Sayı 2, Temmuz 2014.

QASIMLI, Musa, *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

QAFAROV, Vasif, *Türkiye Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi 1917-1922,* Teas Yayınları, İstanbul 2018.

QULİYEVA, Cemil, *Azerbaycan Tarihi,* Cilt 6, Elm Yayınları, Bakü 2008.

RESULZADE, Mehmet Emin," *Lenin Öldükten Sonra",* Yeni Kafkasya Dergisi, Yıl 1, Sayı 9, 1 Şubat 1924.

RESULZADE, Mehmet Emin, "*Azeri Matbuatının Şanlı Hatırası",* Yeni Kafkasya Dergisi, Yıl:3, Sayı:9, 1 Mart 1926.

RESULZADE, Mehmet Emin, *"Milliyet Mebdeinin Avrupa'da Galebesi"* Yeni Kafkasya Dergisi, Yıl:4, Sayı:5-6, 16 Ocak 1926.

RESULZADE, Mehmet Emin, "Bir Rejimin Yıl Dönümü", *İstiklal Gazetesi,* No:20, 1 Aralık 1932.

RESULZADE, Mehmet Emin, "Manalı Bir Manzara", *İstiklal Gazetesi,* No: 25, Ocak 1933.

RESULZADE, Mehmet Emin, *Asrımızın Siyavuş'u,* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1989.

RESULZADE, Mehmet Emin, *Milli Tesanüd 1884-1955, ,* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1978.

RESULZADE, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti Teşekkülü Ve Şimdiki Vaziyeti,* (Haz.Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azerbaycan Türkleri Kültür Ve Dayanışma Derneği Mehmet Emin Resulzade Yayın Merkezi, İstanbul 1990.

RESULZADE, Mehmet Emin, *Bir Türk Milliyetçisinin Stalinle İhtilal Hatıraları,* Elm Yayınları, Bakü 1991.

RESULZADE, Mehmet Emin, *Kafkasya Türkleri,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

RESULZADE, Mehmet Emin, *Eserleri 1918-1920,* Cilt 5, Teshil Yayınları, Bakü 2014.

RBİNOWİTCH, Alexander, *Bolşevikler İktidarda,* (Çev. Nihan Elmas, Hakkı Başgüney, Can Saday),Yordam Yayınları, İstanbul 2016.

ROY, Oliver, *Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi,* (Çev. Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul, 1997.

ROSENBERG, Arthur, *Bolşevizm Tarihi,* (Çev. Aydın Emeç), E Yayınları, İstanbul 1969.

Rusya'da Son Vaziyet", *Bildiriş Gazetesi*, Sayı:11, 16 Ekim 1930.

SADIKOV, Ramin, *"Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol",* Gazi üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı:16, Ankara 2015.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin, "Azerbaycan'da Stalin Dönemi", (Haz. Emine Gürsoy Naskali), *Stalin Ve Türk Dünyası,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.

SIRAKAYA, Sevtap, *İkinci Dünya Savaşı Ve Azerbaycan,* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı,Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.

STALİN, Joseph Vissarionoviç, *Eserler,* (Çev. Süheyla Kaya), Cilt 15, İnter Yayınları, İstanbul 1991.

SUBAŞI, Turgut, ABBASLI, Sabina, "Sovyetler Birliğinin Rusçayı Azerbaycan'da Hakim Kılma Politikaları", *Uluslar arası Tarih Araştırmaları Dergisi,* Sayı 1, Bahar 2018.

SÜLEYMANLI, Ebulfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

SÜNBÜL, Tahir, *Azerbaycan'daki Siyasi Partiler,* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1996.

SWİETOCHOWSKİ, Tadeusz,*"1920 Öncesinde Rus Azerbaycan'ında Milli Kimliğin Yükselişi Ve Edebi Dil Politikası",* Ethnic And Racial Studies, *(*Çev. Saadettin Gömeç), Londra 1991.

ŞİMŞİR, Bilal, *Azerbaycan'da Türk Alfabesi,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

ŞİMŞİR, Bilal, *Türk Yazı Devrimi*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1992.

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi Ve Kültürel Faaliyetleri 1920-1991,* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1999.

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Hayatı Ve Şahsiyeti: Mehmet Emin Resulzade,* Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2012.

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi,* IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

ŞİMŞİR, Sebahattin- ATTAR, Aygün, *Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri,* Berikan Yayınları, Ankara 2013.

ŞİRİN, Hatice, ,"Türklerde Alfabe ve Kimlik", *Yeni Türkiye Dergisi*, Ankara 2002.

TAVKUL, Ufuk, "Stalin'in Kafkasya'daki Mirası: Etnik Düşmanlık Ve Çatışma", (Ed. Erol Yıldır), *Tarık Cemal Kutlu Armağanı,* Yeni Dünya Yayıncılık, İstanbul 2009

TUNÇ, Ahmet, *Lenin Dönemi (1917-1924) Sovyet Rusya'nın Kafkasya Ve Azerbaycan Politikaları,*(İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2014.

TURAN, Anar, BAYRAMLI, Ceyhun, *Azerbaycan'da Sovyet İşgaline Karşı Milli Mukavemet Harekatı 1920-1937*, QHT Yayınları, Bakü 2016.

TURAN,Aydın, "Promete Hareketinde Kuzey Kafkasya Mültecileri: Kafkasya Dağlıları Halk Partisi", *Kuzey Kafkasya Araştırmaları Dergisi,* Temmuz 2007.

TURAN, Menaf, "SSCB'de Toprak Mülkiyeti", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt:66, No 3, Ankara 2011.

TÜZÜN, Süleyman, *İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk İç Politikasında Dış Türkler Meselesi 1939-1945,* (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmış Doktora Tezi), Ankara 1998.

ULUSOY, Belkıs, *"Azerbaycan Siyasi Göçmenlerinin En Önemli Yayın Organlarında Biri Olan Azeri Türk Dergisi*", İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Sayı:11, İstanbul 2001.

ULUSOY, Belkıs, *Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü,* İstanbul Üniversitesi İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

ULUSOY, Belkıs, "Stalin Döneminde Azerbaycan'da Kolektifleştirme", (Haz. Emine Gürsoy Naskali), *Stalin Ve Türk Dünyası,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.

YAKAR, Ülkü, "1920-1930 yıllılarında Azerbaycan'ın Milli Ve Manevi Değerlerine Karşı Sovyet Rusya Tarafında Yürütülen Asimilasyon Siyaseti", VAKANÜVİS- Uluslar arası Tarih Araştırma Dergisi, no:1 Bahar 2018

YAQUBLU, Nesiman, *Azerbaycan Milli İstiklal Mübarezesi ve Mehmet Emin Resulzade,* Bakü 2001.

YAQUBLU, Nesiman, *Azerbaycan Legionerleri,* Bakü 2005.

YAQUBLU, Nesiman, "Azerbaycan Gerçeğinde Müsavat Partisi", *Azerbaycan Kültür Derneği Dergisi,* Sayı:379, Temmuz 2011.

YAQUBLU, Nesiman, *Müsavat Partiyasının Tarihi,* Adiloğlu Yayınları, Bakü 2012.

YAQUBLU, Nesiman, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi,* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2015.

YEŞİLOT, Okan, "Stalin Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Politikaları", (Haz. Emine Gürsoy Naskali), *Stalin Ve Türk Dünyası,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.

YÜCE, Mehmet, "Kırgız Türklerinin Ulusak Kimlik Politikası", *Akademik Bakış Dergisi,* Sayı 9, Kırgızistan 2006.

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları, (Çev. Kamil Veli Nerimanoğlu- Mustafa Öner), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008.